Maddesiz

André Gorz

BİLGİ, DEĞER VE SERMAYE

Fransızca'dan Çeviren: Işık Ergüden

AYRINTI

ANDRÉ GORZ

Avusturya asıllı bir Yahudi olan Fransız gazeteci/yazar André Gorz, 1924 yılında Viyana'da doğmuştur.

Gorz, *Les Temps Modernes* dergisinde, Jean Paul Sartre'ın çevresinde oluşan ekibin içinde yer aldıktan sonra, yirmi yıl süreyle Fransa'nın ünlü haftalık dergisi *Le Nouvel Observateur*'de çalışır. Dergide çıkan araştırma-inceleme yazılarında olduğu gibi, felsefi ve kuramsal eserlerinde de geleceğin gündemini sorgulamaya yönelir. Marksizmi varoluşçu bir yaklaşımla benimsemesi, yabancılaşma ve özgürlük konularına özel bir biçimde eğilmesini sağlar. Hem felsefi çalışmalarında hem de gazetecilik mesleğinde, kapitalizme özgü işbölümünü ve kaynaklarının akıldışı kullanılması yüzünden dünyanın yıkıma doğru gidişini eleştirerek, siyasi ekolojinin önemli düşünürlerinden biri olur. *Le Nouvel Observateur*'den emekli olduktan sonra köy hayatını seçip son yirmi üç yılını çok bağlı olduğu ve "vazgeçilmez" gördüğü karısıyla birlikte Vosnan'da geçirir; kendisini bütünüyle, giderek ağırlaşan ve tedavisi olmayan bir hastalığa yıllardır cesurca direnen karısına ve kitap yazmaya adar. Karısı Dorine'in iyice dayanılmaz hale gelen acıları, onları özgür iradeleriyle önemli bir seçime yöneltir: hayatta olduğu gibi ölümde de ayrılmama arzusuyla, birlikte ölmeyi seçerek, 24 Eylül 2007'de hayata veda ederler.

Fransa'da, Herbert Marcuse ve İvan İllich'in düşüncelerinin tanınıp yaygınlaşmasında önemli bir rol oynayan André Gorz'un başlıca eserleri şunlardır: *Le Traître* (1957, Jean Paul Sartre'ın Önsözü'yle); *La morale de l'histoire* (1959); *Stratégie ouvrière et néocapitalisme* (1964); *Le socialisme difficile* (1967); *Réforme et Révolution* (1969); *Critique de la division du travail* (1973); *Critique du capitalisme quotidien* (1973); *Écologie et Politique* (1975); *Fondements pour une morale* (1977); *Écologie et liberté* (1977); *Adieux au prolétariat* (1980) [*Elveda Proletarya*, Çev. Hülya Tufan, Afa Yayınları, 1986]; *Les chemins du paradis* (1983) [*Cennetin Yolları*, Çev. Turhan Ilgaz, Afa Yayınları, 1985]; *Métamorphoses du travail-Quête du sens-Critique de la raison économique* (1988) [*İktisadi Aklın Eleştirisi-Çalışmanın Dönüşümleri-Anlam Arayışı*, Çev. Işık Ergüden, Ayrıntı Yayınları, 1995]; *Capitalisme Socialisme Écologie/Désorientations-Orientations* (1991) [*Kapitalizm Sosyalizm Ekoloji/Yönelim Bozuklukları-Arayışlar*, Çev. Işık Ergüden, Ayrıntı Yayınları, 1993]; *Misères du présent, richesse du possible* (1997) [*Yaşadığımız Sefalet-Kurtuluş Çareleri*, Çev. Nilgün Tutal, Ayrıntı Yayınları, 2001] ve *Lettre à D. Histoire d'un amour* (2006) [*Son Mektup, Bir Aşk Hikâyesi*, Çev. Alev Özgüner, Ayrıntı Yayınları, 2007].

Ayrıntı: 594
İnceleme Dizisi: 234

Maddesiz
Bilgi, Değer ve Sermaye
André Gorz

Kitabın Özgün Adı
L'immatériel
Connaissance, valeur et capital

İngilizce'den Çeviren
Işık Ergüden

Yayına Hazırlayan
Şule Çiltaş

Son Okuma
Gökçe Çiçek Çetin

© 2003, Éditions Galilée

Bu kitabın Türkçe yayını hakları
Ayrıntı Yayınları'na aittir.

Kapak Resmi
Artpartner-images/Photographer's Choice
Getty Images Turkey

Kapak Düzeni
Gökçe Alper

Dizgi
Hediye Gümen

Baskı ve Cilt
Kayhan Matbaacılık San. ve Tic. Ltd. Şti.
Davutpaşa Cad. Güven San. Sit. C Blok No.:244 Topkapı/İstanbul
Tel.: (0212) 612 31 85

Birinci Basım *2011*
Baskı Adedi *2000*

ISBN 978-975-539-622-4
Sertifika No.: 10704

AYRINTI YAYINLARI
Hobyar Mah. Cemal Nadir Sok. No.: 3 Cağaloğlu – İstanbul
Tel.: (0212) 512 15 00 Faks: (0212) 512 15 11
www.ayrintiyayinlari.com.tr & info@ayrintiyayinlari.com.tr

André Gorz

Maddesiz

Bilgi, Değer ve Sermaye

İNCELEME DİZİSİ

YEŞİL POLİTİKA/*J. Porritt* ◢ MARKS, FREUD VE GÜNLÜK HAYATIN ELEŞTİRİSİ/*B. Brown* ◢ KADINLIK TAHAKKÜMÜ VE DİRENİŞ SANATLARI/*J.C. Scott* ◢ SAĞLIĞIN GASPI/*I. Illich* ◢ SEVGİNİN BİLGELİĞİ/*A. Finkielkraut* ◢ KİMLİK VE FARKLILIK/*W. Connolly* ◢ ANTİPOLİTİK ÇAĞDA POLİTİKA/*G. Mulgan* ◢ YENİ BİR SOL ÜZERİNE TARTIŞMALAR/*H. Wainwright* ◢ DEMOKRASİ VE KAPİTALİZM/*S. Bowles-H. Gintis* ◢ OLUMSALLIK, İRONİ VE DAYANIŞMA/*R. Rorty* ◢ OTOMOBİLİN EKOLOJİSİ/*P. Freund-G. Martin* ◢ ÖPÜŞME, GIDIKLANMA VE SIKILMA ÜZERİNE/*A. Phillips* ◢ İMKÂNSIZIN POLİTİKASI/*J.M. Besnier* ◢ GENÇLER İÇİN HAYAT BİLGİSİ EL KİTABI/*R. Vaneigem* ◢ EKOLOJİK BİR TOPLUMA DOĞRU/*M. Bookchin* ◢ İDEOLOJİ/*T. Eagleton* ◢ DÜZEN VE KALKINMA KISKACINDA TÜRKİYE/*A. Insel* ◢ AMERİKA/*J. Baudrillard* ◢ POSTMODERNİZM VE TÜKETİM KULTÜRÜ/*M. Featherstone* ◢ ERKEK AKIL/*G. Lloyd* ◢ BARBARLIK/*A. Henry* ◢ KAMUSAL İNSANIN ÇÖKÜŞÜ/*R. Sennett* ◢ POPÜLER KÜLTÜRLER/*D. Rose* ◢ BELLEĞİNİ YİTİREN TOPLUM/*R. Jacoby* ◢ GÜLME/*H. Bergson* ◢ ÖLÜME KARŞI HAYAT/*N. O. Brown* ◢ SİVİL İTAATSİZLİK/*Drs. Y. Çoşar* ◢ AHLÂK ÜZERİNE TARTIŞMALAR/*J. Nuttall* ◢ TÜKETİM TOPLUMU/*J. Baudrillard* ◢ EDEBİYAT VE KÖTÜLÜK/*G. Bataille* ◢ OLUMCUL HASTALIK UMUTSUZLUK/*S. Kierkegaard* ◢ ORTAK BİR ŞEYLERİ OLMAYANLARIN ORTAKLIĞI/*A. Langis* ◢ VAKİT ÖLDÜRMEK/*P. Feyerabend* ◢ VATAN AŞKI/*M. Viroli* ◢ KİMLİK MEKÂNLARI/*D. Morley-K. Robins* ◢ DOSTLUK ÜZERİNE/*S. Lynch* ◢ KİŞİSEL İLİŞKİLER/*H. LaFollette* ◢ KADINLAR NEDEN YAZDIKLARI HER MEKTUBU GÖNDERMEZLER?/*D. Leader* ◢ DOKUNMA/*G. Jappeneri* ◢ İTİRAF EDİLEMEYEN CEMAAT/*M. Blanchot* ◢ FLÖRT ÜZERİNE/*A. Phillips* ◢ FELSEFEYİ YAŞAMAK/*R. Billington* ◢ POLİTİK KAMERA/*M. Ryan-D. Kellner* ◢ CUMHURİYETÇİLİK/*P. Pettit* ◢ POSTMODERN TEORİ/*S. Best-D. Kellner* ◢ MARKSİZM VE AHLÂK/*S. Lukes* ◢ VAHŞETİ KAVRAMAK/*J.P. Reemtsma* ◢ SOSYOLOJİK DÜŞÜNMEK/*Z. Bauman* ◢ POSTMODERN ETİK/*Z. Bauman* ◢ TOPLUMSAL CİNSİYET VE İKTİDAR/*R.W. Connell* ◢ ÇOKKÜLTÜRLÜ YURTTAŞLIK/*W. Kymlicka* ◢ KARŞIDEVRİM VE İSYAN/*H. Marcuse* ◢ KUSURSUZ CİNAYET/*J. Baudrillard* ◢ TOPLUMUN McDONALDLAŞTIRILMASI/*G. Ritzer* ◢ KUSURSUZ NİHİLİST/*K.A. Pearson* ◢ HOŞGÖRÜ ÜZERİNE/*M. Walzer* ◢ 21. YÜZYIL ANARŞİZMİ/*Drs. J. Purkis & J. Bowen* ◢ MARX'IN ÖZGÜRLÜK ETİĞİ/*G.G. Brenkert* ◢ MEDYAVE GAZETECİLİKTE ETİK SORUNLARI/*Drs. A. Belsey & R. Chadwick* ◢ HAYATIN DEĞERİ/*J. Harris* ◢ POSTMODERNİZMİN YANILSAMALARI/*T. Eagleton* ◢ DÜNYAYI DEĞİŞTİRMEK ÜZERİNE/*M. Löwy* ◢ ÖKÜZÜN AŞISI/*B. Sanders* ◢ TAHAYYÜL GÜCÜNÜ YENİDEN DÜŞÜNMEK/*Drs. G. Robinson & J. Rundell* ◢ TUTKULU SOSYOLOJİ/*A. Game & A. Metcalfe* ◢ EDEPSİZLİK, ANARŞİ VE GERÇEKLİK/*G. Sartwell* ◢ KENTSİZ KENTLEŞME/*M. Bookchin* ◢ YÖNTEME KARŞI/*P. Feyerabend* ◢ HAKİKAT OYUNLARI/*J. Forrester* ◢ TOPLUMLAR NASIL ANIMSAR?/*P. Connerton* ◢ ÖLME HAKKI/*S. İnceoğlu* ◢ ANARŞİZMİN BUGÜNÜ/*Drs. Hans-Jurgen Degen* ◢ MELANKOLİ KADINDIR/*D. Binkert* ◢ SİYAH 'ANTLAR I-II/*J. Baudrillard* ◢ MODERNİZM, EVRENSELLİK VE BİREY/*S. Benhabib* ◢ KÜLTÜREL EMPERYALİZM/*J. Tomlinson* ◢ GÖZÜN VİCDANI/*R. Sennett* ◢ KÜRESELLEŞME/*Z. Bauman* ◢ ETİĞE GİRİŞ/*A. Pieper* ◢ DUYGUÖTESİ TOPLUM/*S. Mestrovic* ◢ EDEBİYAT OLARAK HAYAT/*A. Nehamas* ◢ İMAJ/*K. Robins* ◢ MEKÂNLARI TÜKETMEK/*J. Urry* ◢ YAŞAMA SANATI/*G. Sartwell* ◢ ARZU ÇAĞI/*J. Kord* ◢ KOLONYALİZM POSTKOLONYALİZM/*A. Loomba* ◢ KREŞTEKİ YABANI/*A. Phillips* ◢ ZAMAN ÜZERİNE/*N. Elias* ◢ TARİHİN YAPISÖKÜMÜ/*A. Munslow* ◢ FREUD SAVAŞLARI/*J. Forrester* ◢ OTEYE ADIM/*M. Blanchot* ◢ POSTYAPISALCI ANARŞİZMİN SİYASET FELSEFESİ/*T. May* ◢ ATEİZM/*R. Le Poidevin* ◢ AŞK İLİŞKİLERİ/*U.E. Kronberg* ◢ POSTMODERNLİK VE HOŞNUTSUZLUKLARI/*Z. Bauman* ◢ ÖLÜMLÜLÜK, ÖLÜMSÜZLÜK VE DİĞER HAYAT STRATEJİLERİ/*Z. Bauman* ◢ TOPLUM VE BİLİNÇDIŞI/*K. Lekedakis* ◢ BÜYÜSÜ BOZULMUŞ DÜNYAYI BÜYÜLEMEK/*G. Ritzer* ◢ KAHKAHANIN ZAFERİ/*B. Sanders* ◢ EDEBİYATIN YARATILIŞI/*E. Dupont* ◢ PARÇALANMIŞ HAYAT/*Z. Bauman* ◢ KÜLTÜREL BELLEK/*J. Assmann* ◢ MARKSIZM VE DİL FELSEFESİ/*V.N. Voloşinov* ◢ MARX'IN HAYALETLERİ/*J. Derrida* ◢ EUDEM PEŞİNDE/*A. Mackinyre* ◢ DEVLETIN YENİDEN ÜRETİMİ/*J. Stevens* ◢ ÇAĞDAŞ SOSYAL BİLİMLER FELSEFESİ/*B. Fay* ◢ KARNAVALDAN ROMANA/*M. Bakhtin* ◢ PİYASA/*J. O'Neill* ◢ ANNE: MELEK MİLYOSMA MI?/*E. D'Welldon* ◢ KUTSAL İNSAN/*G. Agamben* ◢ BİLİNÇALTINDA DEVLET/*R. Lannoy* ◢ YAŞADIĞIMIZ SEFALET/*A. Gorz* ◢ YAŞAMA SANATI FELSEFESİ/*A. Nehamas* ◢ KORKU KÜLTÜRÜ/*F. Furedi* ◢ EĞİTİMDE ETİK/*F. Haynes* ◢ DUYGUSAL YAŞANTI/*D. Lupton* ◢ ELEŞTİREL TEORİ/*R. Geuss* ◢ AKTİVİSTİN EL KİTABI/*R. Shaw* ◢ KARAKTER AŞINMASI/*R. Sennett* ◢ MODERNLİKVE MUHEMLİK/*Z. Bauman* ◢ NİETZSCHE: BİR AHLÂK KARŞITININ ETİĞİ/*P. Berkowitz* ◢ KÜLTÜR, KİMLİK VE SİYASET/*Nâzlı Tok* ◢ AYDINLANMIŞ ANARŞİ/*M. Kaufmann* ◢ MODA VE GÜNDEMLERİ/*D. Crane* ◢ BİLİM ETİĞİ/*D. Resnik* ◢ CEHENNEMİN TARİHİ/*A.K. Turner* ◢ ÖZGÜRLÜKLE KALKINMA/*A. Sen* ◢ KÜRESELLEŞME VE KÜLTÜR/*J. Tomlinson* ◢ SİYASAL İKTİSADIN ABC'Sİ/*R. Hahnel* ◢ ERKEN ÇÖKEN KARANLIK/*K.R. Jamison* ◢ MARX VE MAHİYUMLARI/*J. Derrida* ◢ ADALETTUTKUSU/*R.C. Solomon* ◢ HACKER ETİĞİ/*P. Himanen* ◢ KÜLTÜR YORUMLARI/*Terry Eagleton* ◢ HAYVAN ÖZGÜRLEŞMESİ/*P. Singer* ◢ MODERNLİĞİN SOSYOLOJİSİ/*P. Wagner* ◢ DOĞRUYU SÖYLEMEK/*M. Foucault* ◢ SAYGI/*R. Sennett* ◢ KURTHANSAL SUNU/*M. Bayazıt* ◢ FOUCAULT'NUN ÖZGÜRLÜK SERÜVENİ/*J.W. Bernauer* ◢ DELEUZE & GUATTARI/*P. Goodchild* ◢ İKTİDARIN PSİŞİKYAŞAMI/*J. Butler* ◢ ÇİKOLATANIN GERÇEK TARİHİ/*S.D. Coe & M.D. Coe* ◢ DEVRİMİN ZAMANI/*A. Negri* ◢ GEZEGENGESEL ÜTOPYA TARİHİ/*A. Manuel* ◢ GÖÇ, KÜLTÜR, KİMLİK/*I. Chambers* ◢ ATEŞ VE SÖZ/*G.M. Ramirez* ◢ MİLLETLER VE MİLLİYETÇİLİK/*E.J. Hobsbawm* ◢ HOMO LUDENS/*J. Huizinga* ◢ MODERN DÜŞÜNCEDE KÖTÜLÜK/*S. Neiman* ◢ ÖLÜMVE ZAMAN/*E. Lévinas* ◢ GÖRÜNÜR DÜNYANIN EŞİĞİ/*K. Silverman* ◢ BAKUNIN'DEN LACAN'A/*S. Newman* ◢ ORTAÇAĞDA ENTELEKTÜELLER/*J. Le Goff* ◢ HAYAL KIRIKLIĞI/*Ian Craib* ◢ HAKİKAT VE HAKİKATLİLİK/*B. Williams* ◢ RUHUN YENİ HASTALIKLARI/*J. Kristeva* ◢ ŞİRKET/*J. Bakan* ◢ AUTKÜLTÜR/*C. Jenks* ◢ BİR AİLE CİNAYETİ/*M. Foucault* ◢ YENİ KAPİTALİZMİN KÜLTÜRÜ/*Richard Sennett* ◢ DİNİN GELECEĞİ/*Santiago Zabala* ◢ ZANAATKÂR/*Richard Sennett* ◢ MELEZLİĞE ÖVGÜ/*Michel Maffesoli* ◢ SERMAYE VE DİL/*Christian Marazzi* ◢ SAVAŞ OYUNLARI/*Roger Stahl* ◢ BİR İDEA OLARAK KOMÜNİZM/*Alain Badiou & Slavoj Žižek* ◢ NİHİLİZM/*Bulent Diken*

Dorine sayesinde;
o olmasa hiçbir şey olmazdı.

İçindekiler

Birinci Bölüm
Maddesiz Emek

"İNSAN SERMAYE" 11
ÇALIŞMAK, KENDİNİ ÜRETMEKTİR 14
"EKSİKSİZ SEFERBERLİK" 18
KENDİ KENDİNİN GİRİŞİMCİSİ OLMAK 19
HAYAT *BUSINESS*'TIR 21
YAŞAM GELİRİ: İKİ ANLAYIŞ 23

İkinci Bölüm
"Maddesiz Sermaye"

DEĞER KAVRAMININ KRİZİ 27
BİLİNENLER, DEĞER VE SERMAYE 30
BİLGİ, DEĞER VE SERMAYE 32
BİLGİNİN MADDESİZ SERMAYEYE DÖNÜŞÜMÜ
Mucizeden Seraba 37
Sembolik Tekeller ve Tekel Gelirleri 42
Tüketicinin Üretimi 46
İÇKİN DEĞERLER VE ÖLÇÜSÜZ SERVETLER DIŞSALLIKLAR 51

Üçüncü Bölüm

Zekâ Toplumuna Doğru mu?

SERVETİ YENİDEN TANIMLAMAK 59
SAYISAL KAPİTALİZMİN ASİLERİ 63
"BAŞKA BİR DÜNYA MÜMKÜN" 68
YAŞAM GELİRİNİN TEMELLERİ 70

Dördüncü Bölüm

...Yoksa İnsan-Sonrası Bir Uygarlığa mı Gidiliyor?

BİLGİ BİLİNENLERE, BİLİM HİSSEDİLİR DÜNYAYA KARŞI:
İNSANLIKTAN ADIM ADIM UZAKLAŞMA 77
BİLİM VE BEDENDEN NEFRET 82
YAPAY ZEKÂDAN YAPAY YAŞAMA 88
BEDENİN MODASININ GEÇMESİNDEN İNSAN TÜRÜNÜN SONUNA
Makine-İnsandan İnsan Makinelere 93
Genetik Yeniden-Programlama: Kimden, Kim Aracılığıyla? 96
DİĞER-TEKNİK VE AYNI-TEKNİK: BİR "TİN REFORMU" 103

Dizin ... 107

Birinci Bölüm

Maddesiz Emek

"İNSAN SERMAYE"

Birçok üretim tarzının bir arada bulunduğu bir evreden geçiyoruz. Maddi sabit sermayenin büyük kütlelerini değerlendirmeye odaklanmış modern kapitalizm yerini maddesiz denen, keza "insan sermaye", "bilgi sermaye" ya da "zekâ sermaye" olarak da adlandırılan bir sermayeyi değerlendirmeye odaklanan postmodern bir sermayeye giderek artan bir hızla bırakmaktadır. Bu dönüşüme emeğin yeni başkalaşımları da eşlik etmektedir. Adam Smith'ten bu yana değer kaynağı olarak kabul edilen basit soyut emeğin yerini karmaşık emek aldı. Ürün biriminin zaman birimiyle çarpımıyla ölçülebilen maddi üretim emeğinin yerini, klasik ölçü sistemlerinin uygulanamadığı maddesiz denen emek aldı.

Anglosaksonlar bir *knowledge economy*'nin ve bir *knowledge society*'nin doğumundan, Almanlar *Wissensgesellschaft*'tan, Fransız yazarlar "bilişsel kapitalizm" ve "bilgi toplumu"ndan söz ediyorlar. "Bilgi" (*knowledge*) "temel üretici güç" olarak kabul ediliyor. Marx da bilginin "*die grösste Productivkraft*" ve temel zenginlik kaynağı olacağını ileri sürmüştü. Ölçülebilir ve nicelendirilebilir, "dolaysız biçimi içindeki emek", sonuç olarak, yaratılan zenginliğin ölçüsü olmaktan giderek çıkacaktır.[1] Bu zenginlik, "emek zamanına ve gereken emek miktarına bağlılığını gitgide yitirirken", daha ziyade "bilimin ve teknolojik gelişmenin genel düzeyine bağlı olacaktır" (s. 592). "Bu durumda, dolaysız emek ile miktarı, üretimin temel belirleyicisi olmaktan çıkar" ve "genel olarak bilimsel faaliyet karşısında kaçınılmaz ama tali bir uğrak"tan (s. 587) başka bir şey olamaz. Artık "üretim süreci" "emek süreci"yle çakışmaz.

Marksçı terminolojideki dalgalanmayı belirtmek ilginçtir. Kimi zaman "bilimin genel düzeyi" ("*der allgemeine Stand der Wissenschaft*"), kimi zaman ise "toplumun genel bilgileri" ("*das allgemeine gesellschaftliche Wissen, knowledge*") (s. 594) söz konusu edilir; kimi zaman *general intellect*'ten (genel idrak gücü) söz edilir, kimi zaman "insan beyninin genel güçleri"nden ("*die allgemeinen Mächte des menschlichen Kopfes*"), kimi zaman ise kişinin ancak "boş zaman artışı" sayesinde edinebildiği ve "emeğin üretici gücü üzerinde geriye dönük etki gösteren sanatsal, bilimsel vs formasyon" olarak görülür. Böylelikle, "bireyin eksiksiz gelişimi"ni sağlayacak boş zamanın ortaya çıkması, "dolaysız üretim sürecinin bakış açısından, sabit sermaye üretimi" olarak görülebilir. "Bu sabit sermaye *being man himself* [insanın kendisi]." (s. 599) Demek ki, "insan sermaye" fikri 1857-1858 el yazmalarında mevcuttur.

Marksçı terminolojinin dalgalanmasından söz ettim; çünkü günümüzün ekonomi ve iş idaresi metinlerinde de benzer bir dalgalanma görüyoruz: "maddesiz ekonomi", "bilişsel kapitalizm", "temel üretici güç bilgi", "ekonominin motoru bilim" Bilgiden ve bilimden söz ederken tam olarak ne kastedilmektedir? İşte, soruna biraz ışık tutan iki alıntı:

---

1. Karl Marx, *Grundrisse*, DietzVerlag, 1953, s. 593 [*Grundrisse: Ekonomi Politiğin Eleştirisi İçin Ön Çalışma*, Çev. Sevan Nişanyan, Birikim Yayınları, 2008]. Takip eden alıntılar ile metinde belirtilen sayfa numaraları bu esere gönderme yapmaktadır.

> Değer günümüzde kaynağını zekâda ve hayal gücünde bulmaktadır. Bireyin bildiği, makineler zamanından daha önemlidir. Kendi sermayesini yanında taşıyan insan, işletmenin sermayesinin bir bölümünü taşır.[2]

Bu önemli metinde, bilim ya da bilgi değil, zekâ, hayal gücü ve bilinenler söz konusu edilmektedir ve bunların bütünü de "insan sermaye"yi oluşturur. Bu terminoloji bilişselciliği ve bilimciliği devreden çıkarır. Gerçekten de bilgi bilinen şeyden ve zekâdan temelde farklıdır (bu konu üzerinde bu eserin son bölümünde uzun uzadıya duracağım). Bilgi, tanımı gereği kişisel olamayacak, kesin bir yapıya indirgenmiş, nesnelleştirilmiş içeriklere yöneliktir. Dilbilgisi kurallarını bilmek bir şeydir, bir dili konuşabilmek bambaşka bir şey. Konuşmayı bilmek için, dille bilişsel ilişkide olmamak gerekir. Bilmek, sezgisel gerçeklik ve alışkanlık halini almış deneyim ve pratiklerden oluşur; zekâ da yargı ve ayırt etme yetisinden zihin açıklığına, yeni bilgileri özümseme ve bunları bilinen şeylerle kaynaştırma yeteneğine kadar uzanan tüm bir yetenek yelpazesini kapsar. Dolayısıyla, Anglosaksonların *knowledge society* dedikleri şeye en iyi denk düşen, "zekâ toplumu" deyimidir.

İşte, şimdi de ikinci bir alıntı. Daimler-Chrysler'in insan kaynakları yöneticisi Norbert Bensel'in bir tebliğinden:

> Şirket çalışanları onun sermayesinin parçasıdır [...]. Onların motivasyonu, bilgi ve becerileri, yenilikçi yetenekleri, müşteri arzusunu dert etmeleri, yenilikçi hizmetlerin hammaddesini oluşturur [...]. Onların tutumlarının, toplumsal ve duygusal yetilerinin çalışmalarının değer kazanmasında artan bir ağırlığı vardır [...]. Bu çalışma, şirkette kaç saat vakit geçirildiğiyle değil, erişilen hedef ve sonuçların niteliğiyle ölçülebilir. Onlar girişimcidir.[3]

İlk başta göze çarpan şey, ne bilginin ne profesyonel niteliğin söz konusu edilmesidir. Dünyanın en büyük sanayi gruplarından birinin "çalışanları" arasında önem taşıyan şey davranış özellikleri, ifade yete-

2. Genç Yöneticiler Merkezi, *L'Entreprise au XXIe siècle*, Paris, Flammarion, 1996.

3. Norbert Bensel, "*Arbeitszeit, Weiterbildung, Lebenszeit. Neue Konzepte*", Uluslararası Gut zu Wisen. Links zur Wissensgesellschaft Kongresi'ne sunulan tebliğ, Berlin, 4-6 Mayıs 2001. Kongredeki tebliğler, kongrenin düzenleyicisi Heinrich Böll Vakfı (Berlin) tarafından yayımlanmıştır.

neği, hayal gücü ve gerçekleştirilecek göreve kişisel katılımdır. Bütün bu nitelik ve yetenekler genellikle kişisel hizmet verenlere; nicelendirilmesi, stoklanması, türdeş kılınması, kesin olarak şekillendirilmesi, hatta nesneleştirilmesi imkânsız bir emek sağlayanlara özgüdür.

ÇALIŞMAK, KENDİNİ ÜRETMEKTİR

Çünkü sanayinin bilişimselleştirilmesi, çalışmayı süreğen enformasyon akışının idaresine dönüştürme eğilimindedir. İşlemci "kendini" sürekli bir biçimde bu akışın idaresine "vermeli" ya da "adamalıdır"; o bunu üstlenecek özne olarak kendini üretmelidir. İşlemciler arasındaki iletişim ve işbirliği çalışmanın doğasının ayrılmaz parçasıdır. "Performans özellikle sisteme ve bireyler arasındaki ilişkilere bağlıdır" diye yazar Pierre Veltz. "Önem taşıyan şey bireylerin emeğinin toplamı değildir; üretim sistemi etrafında düğümlenen iletişimin niteliği ve akla yatkınlığıdır."[4] Emek artık önceden belirli ölçü ve normlara göre ölçülebilir bir şey değildir. "Amaçlar artık nesnel tarzda tanımlanamamaktadır. Performans artık amaçlara göre tanımlanmamakta, kişileri doğrudan doğruya işin içine katmaktadır."[5] Performans, kişilerin öznel içerimlerine dayanmaktadır; buna da iş idaresi jargonunda "motivasyon" denir. İşlerin ne şekilde yapılacağı artık kesin olarak belirtilemez, hatta buyrulamaz. Buyrulabilir olan şey öznelliktir; yani yalnızca işlemcinin "kendini" görevine "vererek" üretebileceği şeydir.[6] Ondan beklenen ve sipariş verilmesi imkânsız olan nitelikler, ayırt etme, öngörülemez olana karşı koyabilme, problemleri tanımlama ve çözümleme yeteneğidir. "Değer ölçüsünün zaman olduğu fikri artık geçerli değildir. Önemli olan, eşgüdümün niteliğidir."[7]

Bireysel performansı ölçmenin ve bir sonuca varmak için gereken araç ve prosedürleri önceden belirlemenin imkânsızlığı, işletme yöneticilerini "her hedef için ayrı idare" anlayışına yöneltir: Onlar, "ücretlilerin önüne hedefi koyar. Bunları yerine getirmek için debe-

4. Pierre Veltz, "La nouvelle révolution industrielle", *Revue du MAUSS*, no 18, "Travailler est-il (bien) naturel?", 2001.
5. Pierre Veltz, "La nouvelle révolution industrielle", a.g.e., s. 67.
6. Bkz. Maurizio Lazzarato, "Le concept de travail immatériel: la grande industrie", *Future antérieur*, no10, 1992.
7. Pierre Veltz, "La nouvelle révolution industrielle", a.g.e., s. 68.

lenecek olan onlardır. Bu, hizmet yükümlülüğü şeklindeki çalışmanın geri dönüşüdür".[8] Geleneksel toplumda metbu konumundaki kişiye karşı yükümlü olunan *servicium*'in, *obsequium*'un geri dönüşüdür.[9]

Daimler-Chrysler'in insan kaynakları müdürünün tebliğinde maddi emeğe hiçbir referansın bulunmaması böylelikle anlaşılmaktadır. Hizmet sağlama, maddesiz emek emeğin hegemonik biçimi olurken, maddi emek üretim sürecinin periferisine gönderilir ya da kesin olarak dışsallaştırılır. Emek sürecinin "alt momenti" olurken, niceliksel açıdan kaçınılmaz ve hatta egemen olmayı sürdürür. Değer yaratmanın merkezi maddesiz emektir.

Bu maddesiz emeğin esasen yükümlü işçilerin bilgisine dayanmadığını göstermek önemliydi. Öncelikle, öğrenilmesi mümkün olmayan ifade ve işbirliği yeteneklerine, gündelik yaşam kültürünün parçası olarak bilinen şeylerin canla başla uygulanmasına dayanır. Manüfaktür ya da Taylorcu sistemdeki sanayi emekçileri ile post-Fordist emekçiler arasındaki önemli farklılıklardan biri budur. Öncekiler ancak gündelik kültürün geliştirdiği bilgi, beceri ve alışkanlıklardan yoksun ve parçalı işbölümüne maruz kaldıktan sonra işe yarar hale geliyordu. Bu konuda bol bir literatür mevcuttur. Özellikle Ferguson ile Ure'nin yazılarından Marx *Kapital*'in XIV. ve XV. bölümlerinde yararlanmıştır. Esasen kırsal kökenli bir el emeğinin bildiği gündelik şeylerin bu imhası 1950'li yıllardan 1970'li yıllara dek nispeten hapishaneyi andıran disipline edici yöntemlerle sürdürüldü. Yapılması gereken işin hız ve ahengini işçiye sanayi düzeneği aktarıyordu ve bu buyruğu işçinin, soru sormadan, bir otomat düzenliliği içinde yerine getirmesini sağlamak gerekiyordu.

Post-Fordist emekçiler ise, tersine, oyunlardan, ekip sporlarından, kavgalardan, tartışmalardan, müzik ve tiyatro çalışmalarından vs edindikleri bütün kültürel bagajlarıyla üretim sürecine dahil olmalıdırlar. Onların dirimselliği, doğaçlama ve işbirliği yetenekleri, çalışma dışın-

8. A.g.e., s. 69.

9. Hedef odaklı idarenin büyük ölçekteki en kusursuz örneği Volkswagen'in yönetimidir. 5 bin ücretlinin istihdam edildiği yeni bir üretim birimini başka bir yere taşınmanın şartı olarak, diğer birimlerin idaresinde geçerli işyeri anlaşmasının buraya uygulanmamasını sendikanın kabulü ilen sürülmüştür. Haftalık çalışma saatini ortalama 28,8 saatle sınırlandıran bu anlaşmanın yerine, idare, işçilere önceden belirlenmiş bir üretim hacmi için ayda 5 bin DM (2500 avro) ödemeyi öneriyordu. Eğer üretim belirlenen hedefin altına düşerse ücretler azalacak, eğer hedefi aşarsa prim verilecekti. Çalışma süresi elbette önceden belirlenmemişti. Sendika sonuçta, kolektif anlaşmaların ölüm çanını çalan bu formülü 2002 sonbaharında kabul etmek zorunda kaldı.

daki bu faaliyetler içinde gelişir. Post-Fordist işletme onların kendilerine özgü bildiklerini çalışmaya katar ve bunu sömürür. Yann Moulier-Boutang, "kolektif emeğin, bilimin ve makinelerin gücü olarak değil, canlı emek olarak sermayeye tabi kılınması"nı "ikinci dereceden sömürü" diye adlandırır. "Bu durumda emekçi kendisini yalnızca dışarıdan-üretilmiş [*hétéro-produite*] işgücünün [yani işverenin aşıladığı, önceden-belirlenmiş yetenekler] sahibi olarak görmez; o, aynı zamanda, kendini üretmiş ve üretmeye devam eden olarak görür."[10] Aynı şekilde, Muriel Combes ve Bernard Aspe de şunu belirtir: "Bireyler 'işletme kültürü'nü içselleştirmez; bunun yerine, ihtiyaç duyduğu yetenek ve kapasiteleri 'dışarıda', yani herkesin gündelik yaşamında arayan, işletmedir."[11]

Demek ki, işletmelerin "kendi" insan sermayeleri olarak kabul ettikleri şey karşılıksız bir kaynaktır; kendi kendine üretilmiş ve üretmeye de devam eden bir "dışsallık"tır. İşletmeler bunu ele geçirip kendini üretme kapasitesini yönlendirirler. Bu insan sermaye ille de saf anlamda bireysel değildir; kendini yoktan var etmez. İlk toplumsallaşmanın aktardığı ortak bir kültür ve bilgi temelinde gerçekleşir. Ebeveyn ve eğitimciler, eğitim ve öğretim sistemi bilgiyi ve bilinecekleri; keza ortak kültürü oluşturan yorumlama, iletişim, karşılıklı anlayış yeteneklerini erişilebilir kılarak *general intellect*'in gelişimine katkıda bulunur. Bu ortak kültüre, öznelleştirerek sahip çıkacak olan yine de kişilerdir. Toplum ve düzenekleri, özne kişiler yaratamaz. Bunlar yalnızca öznelerin, sosyalleşirken, dili, jest ve mimikleri, kendi toplumlarına özgü kültürün yorumlama ve davranış şemalarını kullanarak kendilerini üretecekleri çerçeveyi üretebilir ve yeniden-üretebilirler. Hiçbir kurum, öğrenme, sahiplenme, özneleştirme çalışmasını bireylerin yerine gerçekleştiremez. Özne asla toplumsal olarak verili değildir; o –Maurice Merleau-Ponty'nin bilinç konusundaki bir deyimini kullanırsak– mevcut halini kendi kendine yapmak mecburiyetinde bir varlık olarak kendine verilidir. Kimse bu durumdan muaf tutulamaz ya da buna mecbur edilemez.

10. Yann Moulier-Boutang, "La troisième transition du capitalisme", Christian Azaïs, Antonella Corsani, Patrick Dieuaide (der.), *Vers un capitalisme cognitif*, Paris, L'Harmattan 2000.

11. Muriel Combes, Bernard Aspe, "Revenu garanti et biopolitique", *Alice* 1, Eylül 1998 (Bu dergi iki yılda ancak iki sayı yayımlayabildi.)

Sürekli yenilik, iletişim ve doğaçlama üzerinde yükselen bir değer üretiminin temeli olan maddesiz emek sonuçta kendini üretme çalışmasıyla çakışma eğilimindedir. Ağ ekonomisinin işlemcileri, sürekli yeniden örgütlenen bir örgütün edimcileridir. Onların ürünleri ele gelir bir şey değildir; fakat her birinin faaliyetini öncelikle etkileşimsellik besler. Herkesin çalışmasının sonucu olan ama bireysel faaliyetlerin toplanımını aşan bir süreç doğurabilmek için her bir kişi kendini faaliyet olarak üretmek zorundadır. Pierre Lévy, "doğaçlama polifonik koro"[12] imgesini, yani başkalarının faaliyetine hem eklenen hem de bunu aşan ve besleyen, böylelikle ortak bir sonuca varan bir faaliyet imgesini kullanıyordu.

Doğaçlama polifonik koro paradigması sanal internet cemaatlerine kusursuzca uygulanır. Fakat bu, en azından potansiyel olarak, ağ halindeki her interaktif çalışmaya musallat olan modeldir. İşin uzmanlaşmış ve hiyerarşikleşmiş görevlere bölünmesi burada potansiyel olarak ortadan kaldırılmıştır; keza üreticiler de üretim araçlarına sahip çıkma ve onları kendi kendilerine yönetme imkânından yoksun kalmışlardır. Demek ki, emekçiler ile şeyleşmiş emekleri, keza şeyleşmiş emek ile ürünü arasındaki ayrım potansiyel olarak ortadan kaldırılmıştır; üretim araçları sahiplenilebilir ve ortaklaştırılabilir olmuştur. Bilgisayar, evrensel olarak erişilebilir evrensel araç olur; bilgisayar sayesinde bütün bilgiler ve bütün faaliyetler prensip olarak bir araya getirilebilir. Anarko-komünist serbest yazılım ve ağ cemaatleri, bu serbest erişim ve ortaklaşma hakkını talep etmektedir. Alman İdeolojisi'nin şu bölümü kaçınılmaz olarak insanın aklına geliyor:

> Daha önceki bütün devrimci mal edinmeler sınırlıydı. Öz faaliyetleri, sınırlı bir üretim aletiyle ve sınırlı karşılıklı ilişkilerle sınırlandırılmış bulunan bireyler, bu sınırlı üretim aletini mal ediniyorlardı ve böylece ancak yeni bir sınırlılık üretmiş oluyorlardı. Kendi üretim aletleri kendi malları oluyordu; ama onların kendileri, işbölümüne ve kendi üretim aletlerine tabi kalıyordu [...]. Proleterlerin mülk edinmesinde ise, her bireye bir sürü üretim aleti tabi kılınmakta ve onun mülkiyeti herkesin olmaktadır. Modern evrensel ilişkiler bireyler tarafından, o nedenle de ancak bu bireylerin tümü tarafından kontrol altına alınabilir.[13]

12. Bkz. Pierre Lévy, *L'Intelligence collective*, Paris, La Découverte, 1997, s. 75-76.
13. Karl Marx, *L'Idéologie allemande* [*Alman İdeolojisi*, Çev. Ahmet Kardam & Sevim Belli, Sol Yayınları, 1992]. Birinci Kısım, "Feuerbach". J. Molitor'un tercümesinden alıntı yapıyorum: Œuvres philosophiques, Alfred Costes, 1953, c.VI, s. 242-243.

Bu açıklamanın sonunda Marx, komünizmi, "her türlü bireysel faaliyet görünümünü yitirmiş" ve "soyut birey halini almış" bireylerin, "canlılık tözünden tamamen yoksun kalmış" çalışmasının ortadan kaldırılması olarak tarif ediyordu.

"EKSİKSİZ SEFERBERLİK"

Şu an için önemli olan, kendini üretme faaliyetinin her maddesiz çalışına için gerekli bir unsur olması ve bunun, çalışma dışındaki serbest faaliyetlerle aynı kişisel yetenek ve eğilimlere çağrı yapmasıdır. "Bu anlamda" diye yazar M. Combes ve B. Aspe, "duyumsal olanlar da dahil, yetenek ve eğilimlerin 'eksiksiz seferberliği'nden söz edilebilir [...]. Bundan böyle, çalışmada bizden istenebilecek şeyin ne zaman 'dışında' olduğumuzu bilemeyiz. Sonuçta, çalışmaya katılan özne değildir artık; daha ziyade, özneye katılan çalışmadır [...]. Faaliyet ne kadar 'yetersiz ve budalaca' ve hedefleri ne kadar 'yakışıksız ve gülünç' olsa da, 'gerçekleşmek için bireyin zihinsel ve duyumsal gücünü, ustalığını' seferber eder; onun 'kendi gözünde değerini oluşturan budur'. Ustalığımızı harekete geçiren bir çalışmayı 'kendimizi ve başkalarını küçümsemeden sabote etmemiz' imkânsızdır." Keza, "maddesiz bir ekonomi, bireyleri yeni bir tür gönüllü köleliğe tabi kılmadan nasıl işleyebilir, bilemiyoruz" Bundan böyle sorun, kişinin "kendi haysiyetini yakışıksız bir faaliyete yatırmamasının nasıl olabileceği"dir.[14]

Bununla birlikte, bütün büyük firmalar, ücretlilik ilişkisi çerçevesinde çalışanlarından bütünsel bir katılım, görevleriyle çekincesiz bir özdeşleşme elde etmenin imkânsız olduğunu bilmektedir. Ücretlilik ilişkisi, yalnızca sözleşmeli olmasıyla bile sözleşme yapmış tarafların ve karşılıklı çıkarlarının farklılığını, hatta ayrılığını kabul eder. İşverenlerin hakkını ve ücretlilerin yükümlülüklerini belirli bir çalışma yükümlülüğüyle sınırlandırdığından özgürleştirici bir nitelik taşımaktadır. Böylelikle, çalışma alanı ile kişisel, özel yaşam alanı arasında bir hudut çizilir.

14. Muriel Combes, Bernard Aspe, "Revenu garanti et biopolitique", a.g.e. Bu makale son derece zengindir ve daha geniş bir (yeniden) yayını hak etmektedir.

Sonuç olarak, büyük firmalar, ücretlilik ilişkisini bir işbirliği ilişkisine dönüştürmeye çalışırlar; olmazsa olmaz gördükleri çalışanlara *stock-options* –yani firmanın sermayesine ve kârlarına katılım imkânı– sunarlar. Fakat bu çözümün etkisi sınırlıdır. Çalışma, çalışanın "kendi gözünde değerini tanımlayan" yeteneklere, ustalığa, kendini üretme kapasitesine çağrı yaptıkça, bu kapasiteler belirli bir amaçla sınırlı uygulanmalarını aşma eğilimi göstereceklerdir. Böyle bir amaç onların yeteneklerinin ancak olumsal bir açıklanışı olabilir. Kişi, mesleki olarak yaptığından daha değerli olduğunu kendine kanıtlama eğilimi gösterir. Kendi saygınlığını, yeteneklerini çalışma dışına karşılıksız uygulamasında görecektir: kitap yazan gazeteciler, sanat eseri yaratan grafikçiler, hacker olarak serbest yazılım geliştirerek maharetlerini sergileyen bilgisayarcılar; hepsi de kendi onurunu kurtarmanın, "ruhunu korumanın" yolunu aramaktadır. Yaşamlarının bir kısmını bütüncül çalışmaya adamaktan kurtulmak için, "maddesiz emekçiler", amacı kendini üretmek olan oyuncul, sportif, kültürel ve işbirliğine dayalı faaliyetlere, yaptıkları işin önemini aşan bir önem atfederler. Alain Lebaube durumu gayet iyi özetlemiştir: "Diplomalı gençler, ne kadar parlak olsalar da, tüm zamanlı bir yükümlülük altına bütünüyle girmeyi reddetmektedirler. Mekanik faaliyetlerini teslim ederken, yanılsama yaratabilen üstün zekâlıların sahip olduğu çekinceyle, ruhlarını korurlar."[15]

KENDİ KENDİNİN GİRİŞİMCİSİ OLMAK

Demek ki, kişinin oyundan çekilmesini, bütün çalışmaya katılmayı reddetmesini sağlayan bir heterojenlik, en azından birey ile işletme, işgücü ile sermaye arasında var olduğu sürece benlik üretiminin bütünüyle sermaye tarafından içerilmesi aşılmaz sınırlarla karşılaşır. Bu engeli aşma imkânının görülmesi için, içerilme önündeki engelin ne olduğunu bütünüyle belirtmek yeterlidir: Özne ile işletme, işgücü ile sermaye arasındaki farklılık ortadan kaldırılmalıdır. Kişi kendinin işletmesi olmalıdır; kendisi bir işgücü olan kişinin, sürekli yeniden üretilmeyi, modernleştirilmeyi, genişletilmeyi, değerlendirilmeyi gerektiren kendi sabit sermayesi olmalıdır. Dışarıdan ona hiçbir zorlama

15. Alain Lebaube, "Premier travail", *Le Monde/Initiatives*, 22 Ocak 1992.

dayatılmamalı, kendi üreticisi, kendi işvereni ve kendi satıcısı olmalı; kendi girişiminin hayatta kalmasını ve rekabet edebilmesini sağlamak için gereken zorlamaları kendi kendine dayatmaya kendi başına mecbur olmalıdır. Kısacası ücretlilik ortadan kaldırılmalıdır.

İşletmenin çalışanlarını "girişimci" olarak sunan Norbert Bensel'in tebliğinin mesajı zaten buydu. Yalnızca hedef odaklı yönetimde değil, aynı zamanda ve özellikle, statüleri ne olursa olsun, kendilerinin sabit sermayesi olarak görülen işgücünün yönetiminde de girişimci olmalıdırlar. Charles Handy ile William Bridges, 1990'lı yılların başında, ücretlilik ortadan kaldırılmalıdır diyen ilk kişilerdi. Bireysel hizmet sağlamakla yükümlü bireysel girişimler olmalıdır yalnızca. Herkes kendini kendi sağlığından, kendi hareketliliğinden, değişken çalışma saatlerine uyumundan, bilgilerini güncellemekten sorumlu hissetmelidir. Herkes ömrü boyunca kendi insan sermayesini yönetebilmeli ve formasyon stajlarıyla buna sürekli yatırım yapmalıdır. Kendi işgücünü satma olasılığının, bu işgücünü sürekli olarak yeniden üretebileceği karşılıksız, gönüllü, görünmez emeğe bağlı olduğunu anlamalıdır.

Büyük firma, kalıcı ve tam zamanlı ücretlilerinin ancak küçük bir çekirdeğini koruyacaktır. "Personelinin" geri kalanı –yani en büyük yüz Amerikan firması örneğinde, personelin % 90'ı– şirket dışındaki, aracı, geçici, (gerçek ya da sahte anlamda) bağımsız fakat üst düzey profesyonel çalışanların değişken kitlesinden oluşacaktır. Firma, işgücü maliyetinin (değerinin) artan bir bölümünü bu dışarıdakilere yıkabilir. Onların sürekli formasyon masraflarının, sağlık ve yaşlılık sigortalarının bir bölümünü ya da tümünü –onların zararına– kendi için kullanır. Onların hizmetini parça başı ya da mesai ücretinin pazarlığını yaparak satın alır; onları birbirleriyle rekabete düşürür. Çalışma süresini, işten çıkarmayı, işe almayı, tazminat ödemeyi dert etmeden, onlardan talep ettiği çalışma hacmini büyük oranlarda değiştirebilme imkânını elinden geldiğince kullanmaya çalışır. Gelecek, kendi kendinin girişimcilerinindir. Onların oranı Büyük Britanya'da, İtalya'da ve İsveç'te hızla artmaktadır. Bir Alman sendika kuruluşu, kendi kendinin girişimcisi olanları meslek odaları ya da patron birlikleri benzeri örgütlerde sendikalaştırmak gerektiği görüşündedir.[16]

16. Bkz. Hans Böckler Stiftung (der.), *Wege in eine nachhaltige Zukunft*. Düsseldorf. Hans Böckler Vakfı, 2000.

HAYAT *BUSINESS*'TIR

Kendi kendinin girişimcisi olmakla birlikte, bütün yaşanın ve kişiliğin çalışmaya ve değere katılması nihayet gerçekleşebilmiştir. Yaşam, "en değerli sermaye" olur. Çalışına dışı ile çalışma arasındaki hudut ortadan kalkar. Bunun nedeni çalışma faaliyetleri ile çalışma dışı faaliyetlerin aynı yetenekleri harekete geçirmesi değildir; bunun nedeni yaşam zamanının bütünüyle ekonomik hesabın nüfuzuna, değerin nüfuzuna girmesidir. Her faaliyet bir *business* olabilmelidir; Dominique Méda'nın yazdığı gibi, "kişinin kendisiyle ve başkalarıyla ilişkisi özellikle mali tarzda tahayyül edilecektir".[17] Pierre Lévy bu sapmayı coşkuyla selamlamıştır:

> Artık herkes ticaret yapıyor [...]. Herkes sürekli olarak her konuda *business* yapmakla meşgul olacak: cinsellik, evlilik, üreme, sağlık, güzellik, kimlik, bilgi, ilişkiler, fikirler [...]. Ne zaman çalışıp ne zaman çalışmadığımızı çok iyi bilmiyoruz. Sürekli olarak her türlü *business*'la meşgul olacağız [...]. Ücretliler bile bireysel girişimci olacak, kendi kariyerlerini küçük bir işletmeyi yönetir gibi yönetecekler [...]; kendilerini yeniliklere hazır hale getirecekler. Kişinin kendisi bir işletme olur [...]. Ne aile bağı kalır ne ulus.[18]

Her şey metalaşır; kendini satma yaşanın bütün alanlarına yayılır ve her şey parayla ölçülür. Sermaye mantığı, sermayeleşmiş yaşamın mantığı, esasen insanın yeteneklerini en yüksek gelişme derecesine taşımaktan başka amacı olmadan karşılıksız enerji harcayarak kendini üretebildiği varsayılan bütün faaliyetleri ve alanları kendine tabi kılar. Kendini üretmenin bütünüyle tabi kılınmasını belirten yine Pierre Lévy'dir: "En mahrem 'kişisel gelişme', duygusal istikrarın en iyi haline, daha rahat bir rasyonel açılıma, daha iyi yönlendirilmiş entelektüel bir keskinliğe ve dolayısıyla en iyi ekonomik performansa yöneltir."[19]

17. Dominique Méda, *Qu'est-ce que la richesse?*, Paris, Aubier, 1999, s. 136. Bu eserin 129-139. sayfalarında, esasen İngiltere kökenli, kendi kendinin girişimcisi olmanın genelleşmesi teorilerinin çok iyi bir eleştirel özeti sunulmaktadır.
18. Pierre Lévy, *World Philosophie*, Paris, Odile Jacob, 2000, s. 84-86.
19. A.g.e., s. 83.

Çalışmanın geleceğine dair neoliberal bakış açısı en azından şöyledir: Ücretli çalışmanın ortadan kaldırılması, kendi kendinin girişimcisi olmanın genelleşmesi, herkesin bütünüyle özdeşleşeceği sermayeye kişinin ve yaşamın bütünüyle tabi kılınması.

Bu bakış açısı, artık her çalışma üzerinde –ücretli çalışma üzerinde olduğu kadar bağımsız denen çalışma üzerinde de– ağırlığı hissedilen geçici çalışmayı, süreksizliği, rastlantıları göz ardı eder. Çoğu durumda, bağımsızların, aslında onları kâh aşırı çalışmaya kâh işsizliğe mahkûm eden tek bir ya da çok az sayıdaki büyük grubun bağımlılığı altında oldukları ve kendi kendinin girişimcilerinin hizmetlerini sattıkları kişilerin de geçici işin tesadüflerine tabi olduğu ve ender olarak –yalnızca lüks hizmetlerin ticaretinde– daimi ödeme gücüne sahip bir müşteri kitlesi oluşturduğu gerçeğini sessizce geçiştirir.

Ama ne önemi var! Oluşum halindeki "ücretlilik sistemi sonrası toplum"un temel postulatı işsizliğin de ücretlilikle birlikte yok olduğudur. Eğer hâlâ işsiz varsa, bu yalnızca onların "istihdam edilebilirlikleri"ndeki eksikliktendir. Buna çözümü kendileri bulmalıdır. Çalışmanın kesintileri, işsizlik evreleri, "serbest zaman"daki artış bu çözüme hizmet etmelidir. Başka ülkeleri de ele geçirmiş olan Blair'ci versiyonu içindeki *workfare*, işsizlik tazminatını ortadan kaldırarak "iş arama tazminatı"na dönüştürdü. Artık bu iş aramanın işsizin mecburen ve daha ısrarla yapması gereken "çalışma" olduğu; eldeki mevcut yeteneklerle yetinmeyip daha fazla satılabilir yetenek edinmeye çalışması gerektiği ileri sürülüyor. Yani kendini üretme zorunluluğu da diğerleri gibi bir "*job*" [iş, meslek] oluyor.

Böylece, kişinin bütünüyle "çalışmaya dahil edilmesi"ni, sermaye uygulayamıyorsa eğer, devlet üstlenir. Devletin kişiye dayattığı, her yerde mevcut olacak şekilde dağınık ideolojik-politik zorlamalar, kişilerde, direnişe değilse de geri çekilmeye yol açar ve bu tutumlar "asosyal" olarak nitelendirilir. Çalışma ilişkilerinin süreksizliğine, kesintilerine, geçiciliğine karşı koymayı, keza toplumsal ve/veya kültürel değeri verimlilikleriyle ölçülemeyen ve verimliliğe bağlı olmayan bağımsız faaliyetler geliştirmeyi sağlayacak koşulsuz ve yeterli bir "yaşam geliri" talebi bu ortamda ortaya çıkıp gelişmiştir.

YAŞAM GELİRİ: İKİ ANLAYIŞ

Aslında, yaşam gelirine dair halihazırda iki anlayış mevcuttur ve kimi zaman aynı yazar bunların her ikisini birden savunabilir: Geliri, yaşamı ticari imgelemden kurtarma imkânı olarak gören anlayış ile –tersine– emek üretkenliğine katkısı önemli hale gelmiş, çalışma dışı zamanın zorunlu ücretlendirilmesi olarak gören anlayış. Bu ikinci anlayışın korkunç bir tuzak içerdiğini görmek gerekir. Kapitalist üretim sürecinin, kişilerin gündelik yaşamlarında geliştirdiği bütün kapasite, yetenek ve kaynaklardan kâr elde ettiği fikrinden yola çıkan bu ikinci anlayış, sabit insan sermayesi üretimi olan bütün yaşamın üretken hale geldiğini kabul eder. Böylelikle kişinin kendini üretimi, bir bütün olarak, son tahlilde iktisadi çalışmaya başvurur. İktisadi çalışma kendini üretmenin nesnel anlamı olarak kabul edilir. Herkesin bir toplum içinde yaşıyor olması bile toplumsal üretime katılmasına yeter ve dolayısıyla herkes yaşam geliri denen bu ücretlendirmeyi hak eder.

Oysa, bu anlayış kişinin çalışmaya bütün olarak dahil olmasını basitçe ele almakla kalmaz, onu meşrulaştırır: Eğer yaşam geliri, görünür emeğin üretkenliğinin kaynağı olan görünmez emeği "ücretlendiriyor" ise, bu ücretlendirme görünmez emeğin görünür emeği mümkün olduğunca üretken kılmayı gerektirmesine izin verir. Böylece, emek-değer ve üretimcilik düzleminde kalırız. Sermayeye, kişinin yeteneklerini hemen geliştirmesini talep hakkı tanınmış olur; çünkü işletmeler bundan yarar sağlayabilecektir, dolayısıyla –Boissonat Raporu'nun önerdiği "çoklu faaliyet sözleşmesi"nin şart koştuğu gibi–[20] bu geliştirme işletmelerin denetimi altında olmalıdır.

Yaşam geliri, hiçbir şey talep etmediğinde ya da ücretlendirmediğinde, "emek değerine karşı saldırı" (Combes ve Aspe) anlamına gelir: Tersine, bu gelirin amacı, satın alınabilecek, satılabilecek, başka bir şeyle değiş tokuş edilebilecek bir şey üretmeyen, dolayısıyla (iktisadi anlamda) değeri olan bir şey üretmeyen fakat yalnızca içkin bir değeri olan ve paraya tedavül edilemeyen zenginlikler yaratan

20. Bkz. "Commissariat général du Plan", *Le Travail dans 20 ans*, Paris, La Documentation française, 1995. Medef'in başkan yardımcısı Denis Kessler, bir televizyon tartışmasında, "işletmeler derhal istihdam edebilecekleri personel bulamadığında, felsefe, sosyoloji, psikoloji öğrenimini iktisat finanse etmelidir" ifadesi karşısında şaşkınlığa düşmüştü.

faaliyetlerin yayılmasını mümkün kılarak, iktisadi anlamdaki değer yaratma alanını kısıtlamaktır.

Kendini üretmeyi iktisadi değerlendirmenin zecri niteliğinden kurtaran yaşam geliri, üretime işlevsel olarak yararlı olan şeyin ötesinde, kişilerin tam anlamıyla ve koşulsuz gelişimini kolaylaştırmalıdır. Bunlar, her türlü üretici işlevi aşan yeteneklerdir; hiçbir işe yaramayan ama yalnızca bir toplumun kendi içinde gerçekleşen değişimlere ilişkin sorular sormasına imkân tanıyan ve bunlara bir anlam veren kültürdür.

Maddesiz iktisat çağının ana çatışma hedefi, "insanın bütün güçlerinin, önceden saptanmış hiçbir ölçü dikkate alınmadan, mevcut halleriyle gelişimi"dir (Marx). Bilgiye, kültüre evrensel ve sınırsız erişim hakkıdır. Sermayenin bilgiyi ve kültürü onlara sahip çıkıp araçsallaştırmasına izin vermemektir.

İkinci Bölüm

"Maddesiz Sermaye"

DEĞER KAVRAMININ KRİZİ

Bir metafor olmak kaydıyla "bilgi ekonomisi" deyimi ekonomik sistemdeki temel altüst oluşlara işaret eder. Bilginin temel üretici güç haline geldiği; sonuç olarak, toplumsal faaliyetin ürünlerinin esasen somutlaşmış emek değil, somutlaşmış bilgi olduğu; maddi olsun ya da olmasın, metaların mübadele değerinin, son tahlilde, içerdikleri genel toplumsal emek miktarıyla değil fakat esasen genel olarak bilginin, enformasyonun ve zekânın içerikleriyle belirlendiği anlamına gelir. Bütün metaların ortak temel toplumsal tözü, tek bir ölçüyle değerlendirilebilen soyut toplumsal çalışma değil, bu diğer içeriktir. Değerin ve kârın temel kaynağı bu olur; dolayısıyla, çok sayıda yazara göre, emeğin ve sermayenin temel biçimi budur.

Genel toplumsal emekten farklı olarak, bilgiyi basit soyut birimlere çevirmek ve bunlarla ölçmek imkânsızdır. Bilgi, eşdeğeri, sonucu ya da ürünü olacağı soyut bir emek miktarına indirgenemez. Heterojen, yani ortak ölçüsü olmayan son derece çeşitli yetenekleri kapsar ve belirtir; bunlar arasında yargı, sezgi, estetik duyu, formasyon ve enformasyon düzeyi, öngörülemeyen durumları kavrama ve bunlara uyarlanma yer alır. Bu yetenekler, matematik hesaplamadan retoriğe ve muhatabı ikna sanatına, teknik-bilimsel araştırmadan estetik normların icadına uzanan heterojen faaliyetler dolayısıyla uygulanır.

"Bilişsel" denen emek faaliyetlerinin heterojenliği, yarattıkları maddesiz ürünler ve içerdikleri beceri ve bilgiler, hem sahip oldukları işgücünün hem ürünlerinin değerini ölçülemez kılar. Emeğin değerini çözecek şifre anahtarı bir çelişkiler yumağı oluşturur. Talep edilen yükümlülüklerin niteliksel boyutunu nicelendirme yönündeki nafile çabalar ve saniye farkıyla hesaplanan verimlilik normlarının tarifi, bu yükümlülüklerin bütün parametrelerini ölçülendirip standartlaştırmanın imkânsızlığını gösterir. Keza bu çabalar, talep edilen hizmetin "iletişimsel" niteliğini de dikkate almaz.

Emeğin ölçümündeki kriz kaçınılmaz olarak değer ölçümü krizine yol açar. Bir üretime toplumsal olarak gereken zaman belirsizleştiğinde, bu belirsizlik üretilen şeyin mübadele değerine yansımamazlık edemez. Emeğin giderek nitelikselleşen, giderek daha az ölçülebilir olan özelliği, "artı-emek" ve "artı-değer" kavramlarının mantıksallığını krize sokar. Değer ölçüm krizi, değerin özünün tanımını krize sokar. Sonuç olarak, meta mübadelesini düzenleyen eşdeğerlilik sistemini krize sokar.

Ekonomik anlamda "değer" daima bir metanın diğer metalar karşısındaki mübadele değerini belirtir. Esasen nispidir. "Bunun değeri ne?" sorusuna değil, "Bu kaça?" sorusuna cevap verir. Belirli bir malın belirli bir miktarının değiştirebildiği çeşitli malların değişik miktarlarını belirtir değer. Metaların birbirleri karşısındaki eşdeğerlilik ilişkisini açıklar. Her metanın, eşdeğerlilik ilişkilerine göre belirli oranlarda tüm diğer metalarla değiştirilebilir olduğunu tanımlar. Bu ilişki, ölçü oluşturan bir metanın birimleriyle ifade edilir; bu ölçü-meta karşısında her meta sürekli değiş tokuş edilebilir, o meta da

tümüyle değiştirilebilir: Bu, paradır. Para da diğer metalar gibi kendi mübadele değeriyle, "satın alma gücü"yle değer taşır. Aynı şekilde, işgücü de bir metadır ve bunun da değeri, (yeniden) üretimini sağlamak için mübadele edildiği metaların değeridir.

Değer kavramı, mübadele değerinin ekonomik anlamıyla, yalnızca metalara, yani ticari mübadele amacıyla üretilmiş mal ve hizmetlere uygulanır. İnsan emeği tarafından üretilmemiş olan, üretilebilir hiç olmayan, hatta mübadele edilebilir olmayan ya da mübadeleye yönelik de olmayan şey, ekonomik anlamda "değer"e sahip değildir. Örneğin güneş, yağmur gibi, üretilebilir ya da sahiplenilebilir olmayan doğal zenginliklerin de, esasen kültürel varlık gibi ne bölünebilir ne herhangi bir şey karşılığında değiş tokuş edilebilir olan malların da durumu budur. Bununla birlikte, sahiplenilemediği ve "değer biçilemediği" için doğal zenginliklere ve ortak mallara yapay engeller aracılığıyla el konulabildiği ve bunların kullanımının ancak giriş hakkı ödeyenlere ayrıldığı doğrudur. Erişim yollarının özelleştirilmesi, doğal zenginlikleri ve ortak malları, giriş hakkı satıcılarına rant sağlayacak kısmi-metaya dönüştürmeyi sağlar. Erişimin denetlenmesi, göreceğimiz gibi, maddesiz zenginlikleri sermayeye dönüştürmenin ayrıcalıklı bir biçimidir.

Bilgilerin ve bilinen şeylerin "değeri" sorunu, önceki saptamalar ışığında ortaya konmalıdır. Bilinen şeyler kültürel varlığın ayrılmaz parçasıdır; gündelik yaşamın ortak yetileridir. Kabul görmüş mesleki yetenekler bu ortak yetenekler temelinde inşa edilmiş olup, hizmetlerin ticari mübadelesi amacıyla üretilmiştir. Bilgiye gelince, bunlar "insanlar arasındaki evrensel ilişki"nin, yani ticari olmayan etkileşim ile iletişimin ürünüdür. Thomas Jefferson bunların "özel olarak sahiplenilemeyeceğini", ticari mübadele konusu olamayacaklarını söylemişti; çünkü bunları aralarındaki denklik ilişkisini belirlemeyi sağlayan ölçülebilir ortak bir toplumsal töze indirgemek imkânsızdır. Kendi "değer"lerine göre değiş tokuş edilecekleri bir bilgi pazarı düşünülemez. Değer birimi olarak ifade edilemediklerinden, sermaye olarak değerlendirilmeleri de sorun teşkil eder.

Bilginin bu indirgenemezliği, iktisadi anlamda güçlük, tutarsızlık, aldatmaca ve çarpıtma kaynağı olacaktır. Çünkü sermaye açısından, bilgiyi sanki bir sermayeymiş gibi ele almamak ve işlememek söz ko-

nusu olamaz. Aslında siyasal iktisat kategorilerine indirgenemeyen bir üretici gücü sermayenin sahiplenmemesi, değerlendirmemesi, kategorize etmeye çalışmaması mümkün olamaz. Dolayısıyla bilgiyi "sermayeleştirmek" için, sermayenin işlediği ve sermaye olarak var olduğu temel koşullara onu denk düşürmek için elinden geleni yapacaktır: Yani, mal olduğundan daha fazla emek tasarruf etmeli ve gerçekleşmesi için gereken çalışmayı sermayenin denetimine tabi kılmalıdır; bilgi, ürettiği metaların içine onu da katarak değerlendiren firmanın özel mülkü olmalıdır.

Fakat bilgilerin ve bilinen şeylerin maddesiz sermaye olarak nasıl işleyebildiğini incelemeden önce, bunları birbirinden ayıran şeyi iyi tarif etmek gerekir.

BİLİNENLER, DEĞER VE SERMAYE

Bilinen şey öncelikle pratik bir yetenektir; ille de kesin şekli verilebilen, kodlandırılabilen bilgiler içermeyen bir hünerdir. Bedenin bildiği şeylerin çoğuna kesin bir şekil vermek imkânsızdır. Bunlar öğretilmez; pratikten, çıraklık yoluyla, yani nasıl yapıldığını öğrenmek gereken şeyi yapmaya çalışarak öğrenilirler. Bunların aktarımı, öznenin kendini üretme yeteneğine çağrı yapar. Bu durum spor için olduğu kadar her türlü el becerisi ve sanat için de geçerlidir. Kişi bildiklerini öğrenmek zorunda olduğunu unuttuğunda, bilinen şey öğrenilmiş demektir.

Toplumsal iletişimi ve kişiler arasındaki ilişkileri yöneten, yazılı olmayan kuralların durumu da aynıdır. Tıpkı bir dilin işleyişini yöneten dilbilgisi kuralları gibi, bunlar da bilinmeden ve kesin bir şekil verilmeden önce uygulanır. Burada önem taşıyan şey, bilmenin yolunun, yani bilinen şeyde mevcut yasa, kural ve prosedürlerin bilinmesine götüren hüner ve eylemleri gerçekleştirebilme bilgisinin tersi yoldan çok daha kısa olduğudur. Örneğin dilbilgisi kurallarını öğrenerek bir dili öğrenmek isteyen kişi, bu dili konuşamazken, önce bu dili konuşmayı öğrenmeye kalkışan biri, bilmeden bildiği bu dilin işleyişi hakkında kendine sorular sorarak, dilbilgisi kurallarını hiç çabalamadan öğrenebilir.

Bir kültür, bu kültürün dokusunu oluşturan ortak bilinenler, yeni bilgileri bilinene dönüştürmeyi, onları entegre etmeyi mümkün kıldığı ölçüde zengindir. Bu eserin son bölümünde bu konuya geri döneceğim. Tersine, bir toplum ortak bilinenleri kesin şekillere sokulmuş bilgilere ne ölçüde dönüştürür ve kodlandırırsa, onun kültürü de o ölçüde yoksullaşır. 20. yüzyılın ikinci yarısı boyunca, sürekli artan miktarda ortak bilinen –İvan İllich bu bilinenleri "yerli" diye adlandırdı– resmen onaylanmış, tektipleştirilmiş ve profesyonelleştirilmiş bilgilere dönüştürülerek, tarifelendirilmiş hizmetler halini aldı. Profesyonelleşme atılımı, ortak bilinenlere dayanan uygulama ve ilişkileri gözden düşürdü ve bunların yerini ücretli yükümlülükler, ticari ilişkiler aldı.

Bununla birlikte, profesyonelleşme, profesyonellerin uygulamaya koydukları bilinenlerin tümünü bilgiye, resmi olarak onaylanmış, tektipleştirilmiş prosedürlere, hatta bilime dönüştürmeyi başaramaz. Az ya da çok önemli bir artığa kesin bir şekil verilemez. Profesyonel hizmet, bütünüyle öğretilemeyeceği için, keza kesin olarak şekillendirilebilir bir bilgiye de indirgenemeyeceğinden, uygulayan kişinin damgasını taşır. Profesyonel hizmet aslında bilinen bir şeyin, bu bilineni nesneleştirebilecek tek biçim altında, onu kanıtlayan edimler biçiminde değerlendirilmesidir. Bu edimlerin üretimi ister istemez kendini üretmenin ve kendini vermenin bir kısmını içerir. Bu durum ilişkiye dayalı hizmetlerde (eğitim, bakım, yardım) gayet belirgindir ama aynı zamanda sanatsal mesleklerde; moda, tasarım ve reklamcılıkta da görülür.

Dolayısıyla bir hizmet, kendini vermenin ve kendini üretmenin ne kadar büyük bir bölümünü içeriyorsa, onun değeri de o kadar az ölçülebilir; yani kıyas kabul etmez kişisel niteliği ona normal değişim değerine baskın çıkan içkin bir değer verir. Sonuçta, kişisel beceri ve hüner profesyonel yeteneklerin normunu aşar ve bir sanat olur; yükümlü kişi de virtüoz. Onun adı bir marka, firma ismiyle özdeşleşir. Ölçülemez ve kıyaslanamaz olan yükümlülükleri tekelci bir rantın kaynağı olur.

Maddesiz çalışmanın harekete geçirdiği ortak bilinenler ancak canlı pratikler içinde ve bu pratikler dolayısıyla var olurlar. Bunlar, çalışmaya dahil edilsin ya da değer kazansın diye edinilmiş ya da üre-

tilmiş değildir: Uygulayan toplumsal bireylerden ayrılmazlar; parasal eşdeğerle ölçülemezler ve ne satın alınabilirler ne de satılabilirler. Toplum halindeki yaşamın ortak deneyiminin sonucudurlar ve meşru yoldan sabit sermayeyle özdeşleştirilemezler. Christian Marazzi, öncü bir eserde, sabit sermayenin geleneksel karakteristiklerini taşımayan, sahiplenilemeyen, bölünemeyen, niceliklendirilemeyen ve dağınık "yeni sabit sermaye"den söz eder: "Yeni sabit sermaye, toplumsal ve yaşamsal ilişkilerin, işgücünün içinde tortullaşarak üretim süreci boyunca faal hale gelen enformasyonların üretilme ve edinilme tarzları toplamından oluşur."[1] Fakat bunların üretim sürecinin dışında da faal hale geldiğini eklemek gerekir. Bu "yeni sabit sermaye" birikmiş emek değildir ve "değer" biçimini alamaz. Toplumsal öze sahiptir; herkes için ortaktır.

BİLGİ, DEĞER VE SERMAYE

Bilgi ile bilme arasındaki ilişki sorunu, toplumsal ve kültürel açıdan önemlidir. Bilgi bilinenlerle özdeşleştirilebilir mi? Ortak kültürün içine dahil edilebilirler mi? Yoksa bu ortak kültürü genişletmek ve beslemek yerine onu zayıflatırlar mı? Cevap, hem bilgi üretiminin yönelim ve içeriğine hem de ortak kültürün bu üretime anlam verme kapasitesine bağlıdır.

Sanayileşmenin tarihi, bilimsel ve teknik bilgilerin gelişimi ile ortak kültür arasında büyüyen ayrılığın tarihi olarak okunabilir. Bu ayrılığın sistematik niteliği net bir şekilde manufaktürün ve "otomatik imalat"ın tarihinden kaynaklanır. Marx, *Kapital*'in birinci cildinin 14. ve 15. bölümlerinde, başkalarının yanı sıra Ferguson, Ure ve Thompson'dan yaptığı önemli alıntılarla bunu belirtmiştir. Ben, W. Thompson'dan aktarıyorum: "Bilgin ile üretici işçi tamamen ayrıdır. Bilim, üretici güçleri işçinin elinde artırmak ve onu bu güçlerden yararlandırmak yerine, neredeyse her yerde ona karşı yönelmiştir. Bilgi (*knowledge*) emekten ayrılabilen ve hatta emeğe karşıt olabilen bir aygıt halini alır."[2]

1. Christian Marazzi, *Il posto dei calzini*, Bellinzona, Casagrande, 1994; Fransızca tercüme François Rosso ve Anne Querrien, *La Place des chaussettes*, Paris, L'Éclat, 1997, s. 107.
2. W. Thompson, *An Enquiry into the Principles of the Distribution of Wealth*, Londra, 1824, s. 274.

Ferguson'un şu ifadesi akılda kalacaktır: "Düşünme sanatı, her şeyin ayrı olduğu bir dönemde, başlı başına bir meslek olabilir."[3]

> Sermayenin hizmetine girmiş, emekten bağımsız üretici güç [...] bilim, [işçi] üzerinde yabancı bir güç gibi, makinenin gücü gibi etkide bulunur. Sermaye kavramına içkin olan [...] maddileşmiş emeğin canlı emeğe sahip olması, makineleşme üzerinde temellenen üretimin içinde bizzat üretim sürecinin bir niteliği olarak ortaya konur. [...] İşçinin eylemi [sermayenin] ihtiyacı tarafından talep edilmediği sürece işçi gereksizleşir. [...] Makinenin bir eklentisinden başka bir şey değildir.[4]

Demek ki teknik-bilimsel bilgi, yalnızca makinenin canlı emek üzerindeki tahakküm ve egemenliğini sağlayarak sermayenin yanında bulunmakla kalmaz, aynı zamanda artı-emeğin zorla alınmasının aracı olarak da sabit sermayenin parçasıdır. Teknik-bilimsel bilgi salupleri, mühendisler, açıkça ve ideolojik olarak sermaye sahiplerinin tarafındadırlar. Onlar komuta yetkisiyle donanmış "kadrolar"dır: Patronları temsil ederler; sabit sermayenin idare edilmesinden ve değer kazanmasından sorumludurlar. Bu evrede bilgi, "üretim memurları"nın "kafasında"dır ve emek üzerinde zecri güç uygulayan iktidar olarak somut üretim araçlarının içinde var olur.[5] Henüz maddi dayanağından ayrı duran ve ayrılabilir olan, ayrı olarak üretilebilen "özdeksiz" sermaye şeklinde var olmaz.

Bilgi üretiminin özerkleşmesi ve "sermayeleşmesi" yönünde atılan ilk önemli adım, 1880'e gelinirken, Carl Duisberg'in Bayer firmasında kimya endüstrisinde araştırma çalışmasını sanayileştirmesi olacaktır. Bilgi üretimi, burada, manüfaktür endüstrilerindekiyle aynı hiyerarşik işbölümüne, görevlerin aynı bölümlenmesine, entelektüel çalışma ile el emeği çalışmasının aynı ayrımına tabidir. Hedef aynıdır: Manüfaktürde sermayenin bağımsız zanaatkârları iflas ettirmesine ve ücretli çalışmayı genelleştirmesine imkân tanımış olan aynı üçlü mülksüzleştirme, bilgi üretimi alanında da söz konusudur: İşçiler emek araçlarından, gerek emeğin doğası ve koşulları gerek kendi

3. A. Ferguson, *An Essay on the History of Civil Society*, Edimbourg, 1767; Fransızca tercümesi M. Bergier, *Essai sur l'histoire de la société civile*, Paris, 1783 (2 cilt), c. II, s. 135-136.
4. Karl Marx, *Grundrisse*, a.g.e., s. 585-587.
5. Bkz. André Gorz, "Technique, techniciens et lutte des classes", *Critique de la division du travail*, Paris, Le Seuil, 1972, s. 249-287.

ürünleri üzerindeki iktidardan yoksun kalırlar. Üretim araçları sermayenin özel mülkiyeti olur; emeğin doğası ve koşulları sermayenin ve getirdiği ürünlerin belirleyiciliği altındadır.

Fakat bilgi endüstrisinde ürünler başlı başına meta değildi. Bilgi değişim değeri için değil, içinde cisimleşecekleri metaların –ilaçlar– değer kaynağı olarak üretilmişti. Onların kullanım değerleri belirgindi; buna karşılık, maliyet değerleri, araştırma-geliştirmenin tesadüfleri ile bilgi-ürünleri ürün birimi olarak ölçmenin imkânsızlığı nedeniyle öngörülemezdi. Enzo Rullani'nin yazdığı gibi:

> ...ne Marksist gelenekteki değer teorisi ne günümüzde egemen olan liberal değer teorisi bilmenin değere dönüşüm sürecini açıklayabilir [...]. Gerçekten de, bilginin üretim maliyeti büyük ölçüde belirsizdir ve özellikle yeniden-üretim maliyetinden kökten farklıdır. İlk birim bir kez üretildiğinde, diğer birimleri yeniden-üretmek için gereken maliyet giderek sıfırlanır. Bu maliyet hiçbir durumda başlangıçtaki üretim maliyetiyle ilişkili değildir.[6]

Bu saptamalar özellikle yazılımlarda depolanan bilgiler için –doğal olarak– geçerlidir. Bunların oluşturulunun ve sayısal dile çevrilmelerinin maliyeti genel olarak yüksektir; fakat yazılımlar genellikle dikkate almayı hiç gerektirmeyen bir maliyetle sınırsız sayıda yeniden-üretilebilir. Aslında aynı şey Duisberg dönemindeki ilaç endüstrisi için de geçerliydi: Bir ilacın hapları sınırsız miktarda imal edilebilirdi ve aktif ilkelerinin hazırlanma maliyeti ne olursa olsun birim başına marjinal maliyetleri giderek asgari düzeye iniyordu. Böylece Rullani'nin aşağıdaki saptaması, birim maliyeti çok düşük olan maddi yapısı, maddesiz, bilişsel, sanatsal ya da sembolik içeriğinin vektöründen ya da ambalajından başka bir şey olmayan her metaya uygulanır: Örneğin, genetik olarak dönüşüme uğramış tohumlara:

> Demek ki, bilginin değişim değeri serbest yayılmasını sınırlamaya, yani bilgileri başkalarının kopyalama, taklit etme, "yeniden icat etme" olasılığını hukuksal (sertifikalar, telif hakları, lisanslar, sözleşmeler) ya da tekelci imkânlarla sınırlamaya dönük pratik kapasiteye tamamen bağlıdır.

6. Enzo Rullani, "La capitalisme cognitif: du déjà vu?" *Multitudes* 2, Mayıs 2000, s. 87-94. Ardından Antonella Corsani'yle bir söyleşi gelmektedir.

Başka terimlerle ifade edersek, bilginin değeri onun doğal nadirliğinden değil, bilgiye erişmenin önündeki kurumsal ya da fiili yerleşik sınırlamalardan kaynaklanır yalnızca. Bununla birlikte, bu sınırlandırmalar, başka potansiyel üreticilerin taklit etmesini, "yeniden-icat etmesini" ya da ikame etmeyi öğrenmelerini ancak geçici olarak frenleyebilir. Demek ki, bilginin değerini oluşturan enderlik yapay niteliktedir. Dağılımını geçici olarak sınırlandırma ve erişimini kurala bağlama "iktidarı"nın –ne türde olursa olsun– kapasitesinden kaynaklanır.[7]

"Bilişsel kapitalizmin salt kapitalizmden farklı tarzda işlemesi"nin nedenini ve nasılını kısmen açıklamayı sağlayan budur. Öncelikle, görülmemiş bir duruma karşılık vermek zorundadır. Temel üretici güç olan bilgi, büyük oranda, ücretlendirilmeyen kolektif bir faaliyetin, bir "kendini üretme"nin ya da "öznellik üretimi"nin sonucu olan bir üründür. O, büyük oranda "genel zekâ", ortak kültür, canlı ve yaşayan bilgidir. Mübadele değeri yoktur; bunun anlamı, prensip olarak her bir kişinin ve herkesin keyfine, zevkine göre, karşılıksız olarak, özellikle de internette paylaşılabileceğidir. Fakat, başlangıçta genel olmayan ve ortak olmayan *knowledge* payı, yani kesin biçim verilmiş, üreticilerinden ayrılabilir ve belli bir amaçla üretilmek için varolan bilgi de potansiyel olarak karşılıksızdır; çünkü önemsiz bir maliyetle sınırsız miktarlarda yeniden-üretilebilir ve değer biçimini (para) almadan paylaşılabilir. İnternet sayesinde, en azından prensipte, genel olarak paylaşılırlığı giderek artmaktadır; bunun anlamı, temel üretici gücün ve temel değişim kaynağının ilk kez kişisel sahiplenmeden kurtulmaya yatkın olmasıdır.

Fakat asıl yenilik, "devrimci" yenilik, yine başka yerdedir: Bilgi, vaktiyle ve şu an içinde cisimleştiği, ileride cisimleşeceği her üründen ayrı olarak, kendi başına ve kendi içinde yazılım biçiminde üretici bir eylem uygulayabilir. Bilgi, çok sayıda fail ile değişken arasındaki karmaşık etkileşimleri düzenleyebilir ve yönetebilir; makineleri, tesisleri ve esnek üretim sistemlerini tasarlayabilir ve yönlendirebilir; kısacası, maddi ya da maddesiz canlı emeği depolanmış emeğin yerine koyarak sabit sermaye rolü oynayabilir. Yazılımların marjinal maliyeti çok az, neredeyse sıfır olduğundan, maliyetinden çok daha fazla emek

7. Enzo Rullani, "Le capitalisme cognitif...", a.g.e., s. 90.

tasarrufu sağlayabilir ve bunu da devasa boyutlarda, kısa süre önce hayal bile edilemeyecek boyutlarda yapabilir. Bunun anlamı şudur: Kuşkusuz, değer kaynağı olsa bile, yaratmaya hizmet ettiğinden çok daha fazla "değer"i yok eder. Başka bir deyişle, çok büyük miktarda ücretli toplumsal emek tasarrufu sağlar ve sonuç olarak, giderek artan miktarda ürün ve hizmetin parasal değişim değerini azaltır, hatta ortadan kaldırır.

Dolayısıyla bilgi, ekonominin bolluk ekonomisine doğru evrim perspektifini açar. Bunun anlamı, giderek daha az dolaysız emek talep eden üretimin giderek daha az ödeme aracı dağıttığı bir ekonomiye doğru evrimidir. Ürünlerin (değişim) değeri, üretilmiş toplam servetin parasal değerini, keza kâr hacmini er ya da geç azaltma eğilimi gösterir. Bolluk ekonomisi, ücretsiz bir ekonomiye, karşılıklılık ve ortaklaşma, keza yeni paralar üzerinde temellenen üretim, işbirliği, değişim ve tüketim biçimlerine doğru kendiliğinden eğilim gösterir. "Bilişsel kapitalizm", salt kapitalizmin krizidir.

Bu durumda, kapitalist ekonomi ikili bir sorunla karşılaşır: Giderek daha az emekle üretilmiş şeye olan talebin karşılanması; kolektif bir mal olmasını önlemek ve "maddesiz sermaye" olarak işletebilmek için sermayenin sahiplenmesi gereken bir ürün olan bilginin değer kazanması.

Bu mal edinme her zaman doğrudan olmak zorunda değildir. Bilgiyi denetleyebilmek için, onun bol bulunur bir kolektif mal olmasını önlemek için, sermayenin bilgiye erişim araçlarına –özellikle internete erişim araçlarına– sahip olması yeter. Dolayısıyla bilgiye erişim ile erişme imkânları temel bir çatışmanın önemli kozu olur. Daha sonra bu konuya geri döneceğim. Şimdilik, bilginin maddesiz sermayeye nasıl dönüştüğünü ve büyük ölçüde kurgusal olan bu sermayenin değer kazanmasının tekel konumu oluşturarak nasıl sağlandığını incelemek zahmete değer. Jeremy Rifkin'in *The Age of Acces* [Erişim Çağı][8] adlı eserinde ortaya koyduğu eğilimler bu açıdan önemlidir.

8. Jeremy Rifkin, *The Age of Acces. The New Culture of Hypercapitalism where All of Life is a Paid-For-Experience*, New York, G.P. Putnam,2000; Fransızca tercümesi Marc Saint-Upéry, *L'Âge de l'accès*, Paris, La Découverte, 2000.

BİLGİNİN MADDESİZ SERMAYEYE DÖNÜŞÜMÜ

Mucizeden Sonra

Rifkin, bol miktarda belgeye dayanarak, "yeni ekonomi"nin atılımını kanıtlar. Bununla kastettiği, doğrudan doğruya internette satış yapmaya çalışan şirketlere yönelik yazılımlar geliştirip satan *start-up*'ların atılım kazandırdığı *new economy* değildir. Rifkin'in açıkladığı yenilik, ürünlere "değer" veren, yani onları azami kârla satılabilir kılan yeni anlayıştır. Bu azami kâr, firmanın müşteriyi kendine bağlama, son yenilikleri ona hiç vakit kaybetmeden ve büyük masraflara girmeden satın aldırma, sunduğu şeyin karşılaştırılamaz "değeri"ne onu ikna etme kapasitesine hiç olmadığı kadar bağlıdır.

Rifkin'e göre yenilik şöyle özetlenebilir: Ürünlerin maddesiz boyutu onların maddi gerçekliklerine baskın çıkar; sembolik, estetik ya da toplumsal değerleri de pratik değerlerine (ve elbette ki sildiği değişim değerine). Kârların önemli kısmı metanın maddesiz boyutu sayesinde gerçekleşir. Onların "maddileşmesi ekonomik açıdan ikincildir" Maddi üretim işletmesi, üretimi ve sermayesi esasen maddesiz olan firmalara tabi seviyeye indirgenir.

Örneğin, hızla artan miktarda firma kendi maddi sabit sermayesinin (binalar, tesisler, makineler, nakliye araçları) mülk sahibi olmaktansa bunu kiralamayı tercih ediyor. Slogan, "*use it, don't own it*"tir ["kullan, sahip olma"]. Amerika Birleşik Devletleri'nde, makinelerin, tesislerin ve nakliye araçlarının üçte biri kiralıktır. İşletmelerin % 80'i altyapılarını bu konuda uzmanlaşmış 2 bin ajanstan kiralamaktadır. Sanayilerin üçte biri üretim faaliyetlerinin yarısından çoğunu dışarıda yaptırmaktadır. Kendi dallarında iki lider olan IBM ile Compac kendi bilgisayarlarının yapımını, teslimatını, faturalandırılmasını aynı firmaya –Ingram– sipariş etmektedir. Nike'ın ne tesisi ne makineleri vardır: Onun faaliyeti tasarlama ve tasarımla sınırlıdır. İmalat, dağıtım, pazarlama ve reklam taşeron firmalara emanet edilir.

Üretimin ve maddi sabit sermayenin bu dışsallaşması, 1990'lı yıllardaki "hafiflemiş üretim"in (*lean production*) ve *reengineering*'in [yeniden yapılandırılmanın] basitçe uzantısı değildir. Bir çekirdek kadro hariç bütün sabit personeli ve stokları azaltarak sermaye dolaşım za-

manı mümkün olduğunca radikal bir şekilde azaltılmıştır elbette; ama aynca yükümlü çalışanların yanı sıra, işletmelerle sermaye arasında da yeni bir işbölümü dayatılmıştır. Maddi sermaye, ana firmanın taşeronluğunu yapan "partner"lere terk edilmiştir; ana firma da onlar karşısında efendi rolünü üstlenir: Sözleşme sürelerinde sürekli revizyona giderek, el emeği sömürüsünü sürekli yaygınlaştırmaya zorlar onları. Taşeronların teslim ettiği ürünleri çok düşük fiyata satın alır ve onları kendi markası altında satarak çok yüksek kazançlar elde eder (Nike örneğinde, yalnızca Amerika Birleşik Devletleri'ndeki satışlarından yılda 4 milyar dolar kazanmaktadır). Emek ve sabit maddi sermaye değer yitirmiştir ve genellikle borsa tarafından görmezden gelinir; maddesiz sermaye ise ölçülebilir tabanı olmayan bir rayiçte değer kazanmaktadır.

> Kimse bir Apple Computer'ın ya da IBM'nin veyahut herhangi bir işletmenin tek bir hissesini bile şirketin sahip olduğu maddi malları dikkate alarak satın almaz. Önemli olan şey, işletmenin gayri menkulleri ya da makineleri değil, pazarlama yapısının temas ve imkânları, satış gücü, idari yapısının örgütsel kapasitesi ve personelinin yenilik gücüdür.[9]

Örneğin 1999 yılında Amerikan endüstrisinin maddi sermayesi borsada biriken sermayenin ancak üçte birini temsil ediyordu. Rifkin'in belirttiği, İsveç'teki bir araştırmaya göre, aynı yıl işletmelerin çoğunun maddesiz sermayesi ya da "zekâ sermayesi", maddi ve mali sermayelerinden beş ya da on altı kat daha yüksek bir borsa değerine erişti. Firmalar genel olaral maddesiz sermayeyi sermayenin geleneksel biçimlerinden ayırma eğilimindedirler.

Jeremy Rifkin yine de bu eğilimleri, falcıların dikkatini cezp etmiş olan *new economy* çerçevesine yerleştirmeyi, 2000 yılında başlamış dönüşüme kadar göz ardı etti. Borsanın, "elle tutulamaz" olarak da adlandırılan "maddesiz faaliyetler"e olan hayranlığı 1990'lı yılların ikinci yarısında, borsada eşi görülmemiş bir yükselişle en gösterişli büyümeye erişti. Bu yükseliş, işsiz mali sermaye kitleleri tarafından beslenmişti; şişkinliği başlatıp hızlandıran onların *reengineering*'iydi.

9. Christian Marazzi, *La Place des chaussettes*, a.g.e., s. 104.

"Enformasyon devrimi"nin belirleyici bir rol oynadığı bu *reengineering*, esasen, örgütlenme, idare ve yönetim aygıtı, sabit sermaye, istihdam, dolaylı ve dolaysız ücret bedelleri ve ticarileşme maliyetleri gibi üretici yapıların ve üretim faktörlerinin yükünü hafifletiyordu. Maliyetlerin "hafiflemesi" GSMH içinde ücret payının hızla düşürülmesine, dağıtılan kâr ve temettülerin hızlı artışına yol açmıştı; yatırım artışına değil.

Gerçekten de, ailelerin satın alma gücü global olarak artmıyordu; reel ekonomiye verimli yatırım fırsatları azalıyordu. Kârlı istihdam arayışındaki büyüyen mali sermaye kitleleri, daha iyisini bulamayınca, bu istihdamı gelişen kredide buldular. Bankalar yeni doğmakta olduğu söylenen ülkelere borç vermekte birbirleriyle rekabet ettiler; Latin Amerika'da bulunan, bu türden ülkeleri borçlanmaya teşvik ettiler, aileleri kredili alışverişe yönlendirdiler. 1990'lı yılların sonunda bu ailelerin borcu yılda % 4 artmaktaydı. Bu oran, Amerikan ailelerinin yaklaşık on beş aylık toplam gelirine denk düşüyordu. Bu şekilde sözleşmesi yapılan borçlar bankaların bilançosunda aktifler arasında yer almaktadır. Fakat bunların ödenme şansının pek olmadığını herkes bilir. İflastan kurtulmak için bankalar borçlulara borçlarının faizini ödeyebilmeleri için borç verirler ve böylece borçlar "yeniden dolaşıma" girer. Fakat bir önemi yoktur! Tüketim kredisinin gelişimi, ücretlerin toplam miktarındaki daralmanın ailelerin ödeme gücüne bağlı talep daralmasına yol açmasını en azından bir süreliğine önleyebilir.[10]

Borsa, bu koşullarda, 1995 yılından bu yana atılım göstermektedir. Dow Jones'un binden 4 bin değerine geçmesi için otuz yıl gerekti. 1997 Temmuz'unda 8 bin, 1999 Temmuz'unda 11 bin değerine erişti. Aileleri gelecekteki çalışmalarının gelecekteki gelirlerini tüketmeye teşvik ettikten sonra, kapitalizm, borsada gelecekteki bir büyümenin gelecekteki kârlarını da değerlendirir hale gelmiştir

10. Bununla birlikte, borçlanmaya devam edebilecek olan kesim elbette ki nüfusun az çok rahat % 30'u olacaktır. "Amerikan mucizesi pek çok kaybeden ve pek az kazanan üretiyor" diye yazdı Edward Luttwak. "Aktif Amerikalı nüfusun % 55'i satıcı, garson, ev temizlikçisi, ev hizmetlisi, bahçıvan, çocuk bakıcısı ve park bekçisi olarak çalışmaktadır; bunların yarısı düşük ücretli geçici işçidir, dörtte birinden fazlası ise *working poor*'dur [çalışan yoksul] ve gelirleri, iki ya da üç iş yaptıklarında bile yoksulluk sınırının altındadır." Bkz. *Turbo-Capitalism*. New York, Harper Collins, 1999; Fransızca tercüme Michel Bessières ve Patrice Jorland, *Le Turbo-capitalisme*. Paris, Odile Jacob, 1999

ve bunu yaparak da bir zenginleşme yanılsaması, eşi benzeri görülmemiş bir ritimde "değer yaratma" yanılsaması yaratmaktadır. Hisse senetlerinin itibari değerinin büyümesi bankaların ve özel şahısların bilançosunda yer almaktadır: özel şahısların daha fazla borç almasına, bankaların ise satış teminatı karşılığında daha fazla kredi vermesine imkân tanır. Ailelerin üçte biri kendi bankasından daha fazla hisse senedi satın almasını sağlayacak şeyi ödünç alır ve bunu da borsadaki artı-değerin bir bölümüyle öder.

Deneyimli medyatik ekonomistler bereketi keşfettiklerini sanmaktadırlar. Yatırım fonu yöneticisi bir Amerikalı, Dow Jones'un 2097 yılında 750 bin değerine erişeceğini duyurmaktadır. Resmi uzmanlar, bakanlar, büyük şirket grubu yöneticileri borsanın sürekli artışının gelecekte emeklileri finanse etmeye imkân tanıyacağına teminat veriyorlar; bunun koşulu ise ücretlilerin hisse senedine yatırım yapmalarıdır. İşlerin tersine dönebileceğini, emekli sayısı arttığında, hisse senedi satıcılarının sayısı alıcıların sayısını aştığında borsanın düşeceğini kimse öngörmemiştir.

Borsadaki şirketlerin rayici somut aktiflerinin tahmini değerini 100 faktör aştığında, durum şaşırtmaya başlar. Fakat bununla da kalmaz. Maddi sabit sermaye her şey değildir. Maddesiz, ele gelmez sermaye de vardır ki bunu değerlendirmek imkânsızdır; dahası büyümenin ve gelecekteki kârların da anahtarı budur. O halde ele gelir olanı ele gelmeyenden ayıralım ve bunları borsada ayrı ayrı değerlendirelim. Ele gelmez sermayelerin rayicindeki artış hızlanmaya devam edebilir. Bu rayiç asla aşırı değerlenmiş olarak görülmeyecektir; çünkü ele gelmez olanın tahmin edilebilir bir değeri yoktur.

Yolu açan Nasdaq'tır. Herkes bu yola girmektedir. Sıfırdan başlamanın değeri nedir? Microsoft'un değeri nedir? Dilediğiniz kadardır. Başlangıçtaki yatırımın pek önemi yoktur. Bir ya da iki PC, kiralanmış bir stüdyo olabilir; ve burada iki ahbap iki ya da üç haftasını verip, kullanıcılarına zaman kazandıracak ve para tasarrufu sağlayacak bir yazılım hazırlar. Önemli olan şey özgünlük, etkinlik, güvenilirliktir. Bedeli ise ille de icat için gereken çalışma değildir; sizin yaptığınızı başkaları kopya etmeyi başaramadan ya da bulmadan bunu satabilmek için gereken neyse odur. Kısacası, bedel, esasen, icadı metaya dönüştürmek ve patentli bir marka ürünü olarak pazara sokabilmektir.

İcadın borsa değeri esasen gelecekteki tahmini kârların yansısı olacaktır. Entelektüel sermayenin maddesizliği, ölçülemez değerdeki metalar için gelecekte sınırsız pazar vaadi sunmaya ve sonuçta borsada sınırsız artı-değer vaadiyle işlemeye en yatkın olanıdır. Ama elbette bunun koşulu, bu sermayenin korunan bir mülk olması ve tekel konumunda bulunmasıdır.

Demek ki, maddesiz sermaye ile maddi sermayenin birbirinden ayrılması, itibari sermayeler kitlesinin gerçek ekonomiden zaten ayrılıp gittiği ve türev pazarlarda, günde yüzlerce defa itibari paradan satıp alarak para yapmaya giriştiği koşullarda gerçekleşir. Kurgu gerçekliği aşar ve gerçekten daha gerçek görünür; ta ki günün birinde balon öngörülemez ama kaçınılmaz biçimde patlayana dek...

Balonun iç patlaması 2000 yılında başladı ve iki yıldan az zamanda, 1929'dan bu yana yaşanan en büyük *krach*'a yol açtı. Maddesiz sermaye borsasının çöküşü, pazarda değiş tokuş edilemeyen, bölünemeyen, ölçülemeyen, dolayısıyla paraya dönüştürülebilir değişim değeri olmayan aktiflere parasal bir eşdeğer –bir "değer"– bulmanın içkin güçlüğünü yansıtır. Bu güçlük, kabaca, ele gelmez sermayeyi bir sermaye, bilişsel denen kapitalizmi bir kapitalizm olarak işletebilmenin içkin güçlüğüdür.

Bunu söylerken, "aslında hiçbir şey değişmedi" demek istemiyorum. Tersine, bilişsel denen kapitalizm, kapitalizmin krizidir. Bu krize hilelerle bir çıkış aranmaktadır. Öncelikle şunu hatırlamak gerekir ki, 1990'lı yılların ikinci yarısında borsanın umutsuz hali zaten bir kriz semptomuydu. İstihdamsız mali sermayelerin büyüyen kütlesi Wall Street'e sığınmaya çalışıyor, rayiçleri patlatıyor, eşi benzeri görülmemiş verimlilikler talep ediyor, *share-holder value* [hissedar değeri] adına ücret maliyetlerinin azalmasını hızlandırıyordu. Borsanın yükselmesi para yaratan bir makine haline geldi: Ücretlilerin % 80'i yoksullaşırken, ailelerin yaklaşık üçte biri taksitli tüketim çılgınlığına kapılmıştı. Hisse senedi sermayelerinin artışı bankalarından sürekli borç almalarını, her türlü emekten bütünüyle bağını koparmış olan itibari sermayelerini gerçek bir gelire dönüştürmelerini sağlıyordu. Sanki merkez bankası, nüfusun en varlıklı üçte birine ayrılmış, sistemi düşük tüketim krizinden korumaya yönelik bir tüketim parasını dolaşıma sokmuş gibiydi.

Dolayısıyla borsanın tersine dönmesi ödeme gücüne sahip talebin son derece hissedilir bir şekilde küçülmesine, uzun ve derin bir resesyon ya da çöküntüye yol açmaktan kendini alıkoyamazdı. Tabii eğer şu ders anlaşılmamışsa: Dağıttığı ödeme imkânı giderek azalan ama daha fazla meta üreten bir sistemin iç patlamasını önleyebilecek tek şey, günümüzde çok farklı dört işlev yerine getiren tüketim parasından apayrı, politik ölçütlere göre yaratılmış ve dağıtılmış, doğası gereği enflasyonist-olmayan (kısa sürede zaman aşımına uğrayan, dolaşımı sınırlı) özel bir tüketim parasıdır. Böyle bir paranın, kendi adıyla anılma cesaretini göstermeden önce çeşitli kisveler altında, gelecekteki yirmi yıl içinde sürece dahil olması çok muhtemel gözükmektedir.[11] Tüketim parası, metanın egemenliğini ve paranın sembolik gücünü kurtarmasına bağlı olarak, sürece dahil oluş tarzına ve politik duruma göre kapitalizmin kendi ölümünden sonra da yaşamasını sağlayacak araç olabilir de olmayabilir de.[12]

Bu arada, talebin ödeme gücüne sahip olması problemi, firmaların ücretli emeğin global hacmindeki azalmanın, üretimin global değerinin ve kâr hacimlerinin azalmasına yol açmasını engellemekte kullandıkları pratikler sayesinde giderek şiddetlenecektir. Gerçekten de, maddesiz olan, "bilişsel" olan, ölçülemeyen ve değeri saptanamaz olan şey, bir sermaye olarak işleyebilir ve değerin temel kaynağı olabilir mi? Bu, daha yakından incelenmeyi hak eden bir sorudur.

Sembolik Tekeller ve Tekel Gelirleri

Jeremy Rifkin'in *The Age of Acces* adlı eserinde bir cevap taslağı bulunabilir. Rifkin burada, giderek artan miktarda maddi ürün ve hizmetin lisanslı "bilgi" vektörlerine dönüştüğünü gösterir. Bunların metaya kattığı "değer"in o zamana dek "iktisadi değer" (mübadele)

11. *Transversales* dergisinin başlattığı (no 003, Sonbahar 2002) çoğul ekonomi projesinde –1930'lu yılların başında Jacques Duboin'in ortaya attığı fikir– tüketim parası dört çeşit paradan biridir. Karşılıklı yerel mübadeleleri ya da kooperatif faaliyetlerini paraya dönüştürme eğiliminde değildir; ancak makro-toplumsal bir işbölümü temelinde üretilebilecek şeye ya da emek, dolayısıyla parasal değer olmadan üretilebilecek şeye herkesin erişmesini sağlama eğilimindedir.

12. Bkz. André Gorz, "Le capitalisme mort vivant", *Les Chemins du Paradis*'nin içinde, Paris, Galilée, 1983.

olarak adlandırılan şeyle alakası yoktur; yani kısmen sanatsal, taklit edilemez ve eşdeğeri olmayan şeyi simgeleyen bir değerdir bu.

Metaların görüntülerinin ve patent adlarının üretimi, satışı ve yerleştirilmesi, güçlü ve refah içinde bir endüstri halini alır. Özgül bir marka görünümüne bağlanabilecek hünerin üretimi ve belli bir yere yerleşmesi, bu hünerin gerçekleşmesinden özerkleşir. Bu hünerin üretimi ve yerleşmesi, tekelindeki imge, görüntü için övülür. Bu, *franchising*'tir [isim hakkının kullanılması].

Hizmet sektöründe (diğerlerinin yanı sıra fast-food) olduğu kadar tekstil endüstrisinde, ilaç sektöründe, mekanikte de yaygın bir uygulamadır bu. *Franchising*, bir bilginin ya da hünerin özelleştirilmesinden başka bir şey değildir; bir marka ismi altında patentlenmiş olup, kullanımı bunları gerçekleştiren işletmelere kiralanmıştır. Ana firma bu bilginin tek sahibi olarak kalır. Kendi bilgilerini lisans yetkisine sahip olanlar aracılığıyla (maddesiz) bir sermaye olarak kullanır. Bu sermaye, lisans yetkisine sahip işletmelerin üretkenliğine katkıda bulunduğu ölçüde sabit sermaye olarak işler, buradaki çalışmayı örgütler, onu uzak mesafeden kendi emrine tabi kılar. Ana firmanın kâr toplamı, patent yetkisine sahip firmalardan aldığı "ödentiler"den gelecektir. Bu ödentiler aslında tekel gelirleridir. Ana firmanın elinde tuttuğu "bilişsel sermaye"nin maliyetinin katbekat fazlasını temsil edebilir.

Enzo Rullani'den alıntı yaparak, bir bilginin değerinin "ondan yararlanma hakkını tekelleştirme kapasitesine bütünüyle bağlı olduğu" söylenebilir. Aynı şekilde, maddesiz içeriği güçlü metalar söz konusu olduğunda, "değerin kaynağı bilgidedir" demek yerine, kaynağının bilgi tekelinde, bu bilginin niteliklerinin somutlaştığı metalara bilginin verdiği nitelik ayrıcalığında ve firmanın bu tekeli koruma kapasitesinde bulunduğunu söylemek daha doğru olur. Bu kapasite firmanın yenilik yapma, yeniliklerini pazara yerleştirme, rakiplerinin önüne geçme ve onları şaşırtma hızına bağlı olacaktır. "Entelektüel mülkiyet", keza "işletme sırrı", buyruk halini alır. Bunlar olmadan, "bilişsel sermaye" olamaz.

Bir bilginin, bir hünerin, bir kavramın tekelleştirilmesi yine de güç bir görev olarak kalır. Çoğu zaman, bu tekelin temelini oluşturan bilgi üretiminin talep ettiğinden çok daha yüksek bir mali yatırım ge-

rektirir. İlaç endüstrisinde, hatta yazılımda bile bu geçerlidir. Örneğin Microsoft, cirosunun yaklaşık üçte birini reklama ve pazarlamaya ayırmaktadır; yeni ürünlerin tasarlanması, geliştirilmesi ve üretimi diğer üçte biri kapsarken, kârlar da aşağı yukarı buna denktir. Nike, Coca Cola ya da McDonald's gibi firmaların maddesiz sermayesi esasen marka adlarında simgelenen, pazar üzerindeki tekel güçlerinden ve bu gücün onlara sağladığı gelirin öneminden ibarettir. Markanın prestiji ve ünü, adını taşıyan ürünlere paraya çevrilebilir sembolik bir değer kattığı ölçüde marka zaten başlı başına bir sermayedir. Gerçekten de markanın ünü yalnızca ürünlerinin içkin niteliklerine bağlı değildir. Bu marka, pazarlamaya yapılan önemli yatırımlar ve art arda gelen reklam kampanyaları pahasına inşa edilebilmiştir. Ürünleri, tekelini firmanın talep ettiği ayırt edici bir kimlik'le ve bu kimliğe dayanak oluşturan niteliklerle donatan bir marka imgesini inşa edenler bunlardır.

Emek üretkenliğindeki artış firmaların sürekli azalmakta olan bir el emeği sömürüsünden elde edebilecekleri kâr hacmini azalttıkça, tekel geliri arayışı iyice takınaklı bir hal alır. Maddi metalardan elde edilen kâr hacminin düşüşü hiç kuşkusuz ki Rifkin'in ortaya koyduğu bu diğer eğilimi açıklamaktadır: Endüstrinin, ürünlerini müşterilerine satmayıp kiralama (*leasing*), dolayısıyla alıcıları kullanıcıya dönüştürme eğilimi. Böylelikle firma esasen imalatçı olmaktan çıkarak, temelde, kiralanan ürünlerin kullanım değerini ve bakımını garanti eden hizmet sağlayıcı olmaya yönelir. Firma müşterileriyle sürekli ilişki içinde kalır. Müşterileri kiraladıkları malları yeni modelleriyle değiştirmeye ve kiralarken ilave hizmetler satın almaya teşvik eder. Kullanıcılara doğrudan ve kalıcı erişim, pazarlama süresini azaltır ve reklam masraflarının önemli bir kısmından tasarruf sağlar.

Fakat *leasing*'in gelişimi yalnızca, sermaye dolaşımını hızlandırmakla ve müşterileri firmanın esiri yapmakla kalmaz; aynı zamanda, üretimde istihdam edilen insan sayısındaki hızlı düşüşü, dolayısıyla değerin ve değer kârlılığının düşüşünü ödünlemeye de yönelir. Artı-değerin önemli kısmı, giderek artan sayıda hizmet personeli tarafından adım adım üretilecektir. Maddi üretimin dışsallaştırılmasına, firmaların daha önce bağımsız kişilere bırakmış olduğu hizmet yükümlülüklerinin içselleştirilmesi eşlik eder. Bu içselleştirme aracılı-

ğıyla bir taşla iki kuş vururlar: Artı-değer üretebilecek çalışan sayısı artarken, yükümlü olunan hizmetler rasyonelleştirilir; böylece burada üretilen artı-değer oranı maddi üretimde gerçekleştirilenden çok daha yüksek olur. Maddi ürünler sonuçta satılan hizmetlerin "vektörü" durumuna gelir.

Bu hizmetler firmaya öyle yüksek kâr sağlar ki, görünür personelleri standartlaşmaları gerçeğini maskeleyecektir. Bu noktada, Daimler-Chrysler'in insan kaynakları yöneticisinin sözlerini hatırlamak gerekir:[13] Personelin çalışması işyerinde geçirilen vakte göre değil, "çalışanlar"ın "tutumu, toplumsal ve duygusal yetenekleri, müşterinin arzusunu dert etmeleri"ne göre değerlendirilecektir. Alıcı için hizmetin niteliği fiyatından daha önemlidir; yeter ki bu nitelik "emsalsiz" olsun. İlişki bileşenleri güçlü olan hizmet alıcılar bu hizmetleri kullanım değerleri için edinirler, değişim değerleri (fiyatları) için değil. Toplumsal olarak gerekli emek zamanı kavramı artık kişiye özgü hizmetler açısından anlam taşımaktan çıkmıştır. Satıcı kendi hedefinin satmak olduğunu unuttumalı ve müşteriye tekil bir kişi muamelesi yaparken, ticari ilişkiye de ekonomik mantığın uygulanmadığı özel ilişki görünümü vermelidir. Kişiler arası hizmetin değeri, bu hizmet toplumsal çalışma özelliğini yitirdiği oranda ölçülebilir olmaktan çıkmaktadır.

Hizmet sunma yükümlüsü ile müşteriler arasındaki ilişkinin bu belirgin kişiselleşmesi, aslında, firmanın kendisinin müşterisiyle kurmaya çalıştığı ilişkinin kişiselleşmesinin somut halidir. Gerçekten de hizmet yükümlüleri firmanın kişisel temsilcileri olarak hareket ederler. Onlar kişiliklerini firmadan ödünç almamaktadır. Tam tersine, onlar aracılığıyla firmanın kişiliği kendini ifade etmektedir. "Firma"nın stili, tutumu, dili onlardadır. Firma onlara kimliklerini verir, tıpkı kendi markasının müşterilerine taklit edilemez bir kimlik vermeye çalışması gibi. Marka imgelerinin üretimi maddesiz endüstrinin en gelişkin ve en kârlı branşıdır ve tekel gelirlerinin en önemli kaynağıdır.

Marka imgesi üretimi ve bunu destekleyen pazarlama, reklam, moda ve tasarım endüstrisi ikili bir işlev yerine getirir: Bir yandan tamamen ekonomik ve ticari, diğer yandan politik ve kültürel. Ekonomik açıdan marka, ürünü, kullanım ve değişim değerine baskın çı-

13. Bkz. *Supra*, s. 14.

kan ölçülemez sembolik bir değerle donatmalıdır. Markalı mal aynı kullanıma yönelik diğer mallarla değiş tokuş edilemez kılmalı, onu sanatsal ya da estetik, toplumsal ve ifadeci bir değerle donatmalıdır. Marka, nesnenin sıradan bir meta değil, ender bulunur, kıyaslanamaz bir ürün olduğuna tanıklık eden ünlü bir sanatçının imzası gibi işlev görmelidir. Marka, ürünü, tekeli firmada bulunan ve ürünü en azından geçici olarak rekabetten kurtaran sembolik bir değerle donatır.

Bu sembolik değer, ancak firma bunu reklam kampanyalarıyla ve sunduğu şeyin özelliğini ve ender bulunurluğunu canlandıran yenilikler aracılığıyla sürekli olarak yeniden-üretirse varlığını sürdürebilir. Sembolik nitelikleri, zevklerin ve modanın gelişimine sürekli uydurmak gerekmektedir ve tersi yönde de bu gelişimi, ürünlerin değerini, tüketicilerin ve pazarın motivasyonunu yenileyecek, genişletecek ve artıracak şekilde beslemek gerekir. Bu durum yoğurt, çamaşır suyu, donmuş gıda maddeleri için olduğu kadar kalıcı denen mallar ve kelimenin tam anlamıyla moda malzemeleri için de geçerlidir. Bu ürünlerin reklam ve pazarlama harcamaları firmanın cirosunun % 40'ından fazlasına erişebilir.

Ürünün sembolik değeri temel kâr kaynağı olduğunda, değer yaratma, üretkenlikteki gelişmelerin fiyat düzeyi üzerinde önemli bir etkisinin olmadan kalabileceği bir alana kayar. Firmanın maddesiz sabit sermayesi artık sembolik sermayeyi oluşturan ününü, prestijini ve malların kısmen sanatsal boyutunu üreten personelin yetenek, hüner ve yaratıcılığını kapsar.

Tüketicinin Üretimi

Fakat daha yakından bakıldığında maddesiz sabit sermaye daha farklı bir düzlemde de uygulamaya konur: Tüketicileri üretimin bir aracı olarak işlev görür. Başka bir deyişle, arzu, istek, benlik imgesi ve yaşam tarzı üretme işlevi görür. Kişiler bunları benimseyip içselleştirdiklerinde, "arzuladıkları şeye ihtiyaç duymayan ve ihtiyaç duydukları şeyi arzulamayan" yeni alıcı türüne dönüşürler. Freud'un yeğenlerinden biri olan Edward Barnays'in 1920'li yılların başında tabayyül ettiği, daha doğrusu icat ettiği tüketici tanımıdır bu.

Barnays'in Amerika Birleşik Devletleri'ne yerleştiği dönemde, sanayiciler endüstrinin Birinci Dünya Savaşı sırasında sahip olduğu devasa üretim kapasitesi için sivil pazarlar bulma yolları üzerine kafa yoruyorlardı. Sanayinin üretebildiği her şey için alıcı nasıl bulunur? Barnays cevabı biliyordu. Yeni bir disiplin olan "halkla ilişkiler"i (*public relations*) o ifade etmişti. İnsanların ihtiyaçları doğası gereği sınırlı olsa da, arzularının özü gereği sınırsız olduğunu makalelerde, daha sonra da kitaplarda açıklamaya çalıştı. Bu arzuları artırmak için, bireylerin alımlarının pratik ihtiyaçlara ve rasyonel düşüncelere dayandığı yönündeki yanlış fikirden kurtulmak yetiyordu. İnsanların bilinçdışı güçlerine, irrasyonel motivasyonlara, itiraf edilemeyen fantasma ve arzulara hitap etmek gerekiyordu. Reklam, o zamana dek yaptığı gibi alıcıların pratik duyusuna hitap etmek yerine, en işe yaramaz ürünü bile sembolik bir anlamın vektörüne dönüştüren bir mesaj içermeliydi. "İrrasyonel duygular"a hitap etmek gerekiyordu; bir tüketim kültürü yaratılmalı, kendi *innermost self*'ini ("en mahrem ben"ini) ya da 1920'li yıllardaki bir reklamda belirtildiği gibi, "sahip olduğunuz biricik ve en değerli ama gizli şeyi" ifade etmenin yolunu tüketimde arayan ve bulan tüketici tipi yaratılmalıydı.

Tütün endüstrisi, kadınları sigara içmeye yöneltecek bir yol görüp görmediğini Barnays'e sorduğunda, Barnays hiç tereddütsüz bahse girer. Sigara –diye açıklar– fallik bir semboldür ve kadınlar sigarada erkek egemenliğinden simgesel olarak kurtulmanın bir yolunu görürlerse sigara içmeye başlarlar. Ulusal bayramda New York'taki büyük yürüyüş sırasında sansasyonel bir olay cereyan edeceği konusunda basın önceden uyarılır. Gerçekten de, kararlaştırıldığı üzere, yirmi kadar zarif genç kadın el çantasından sigara ve çakmağını çıkarıp simgesel *freedom torches*'u ("özgürlük meşalesi"ni) yakar. Sigara kadın özgürleşmesinin sembolü olur. Barnays –ve tütün endüstrisi– kazanmıştır.

"Siz insanları yorulmak bilmez mutluluk makinelerine dönüştürdünüz" (*"constantly moving happiness machines"*) demiştir Başkan Hoover 1928 yılında Barnays'e. Diğer yandan Barnays, kurulu düzen için potansiyel tehlike teşkil eden yurttaşları uysal tüketicilere dönüştürdüğünün de gayet bilincindedir: Yöneticiler halkın ilgisini kişisel tü-

ketim arzusuyla ve bu arzuya doğru yönlendirmeyi bildikleri sürece diledikleri gibi hareket edebilirler diye düşünmekteydi.[14]

Tanımı gereği birey olan tüketici, demek ki, daha baştan itibaren, yurttaşın tersi olarak tahayyül edilmiştir. Bir anlamda, kolektif ihtiyaçların kolektif ifadesinin, toplumsal değişim arzusunun, ortak iyilik kaygısının panzehiri olarak düşünülmüştür. Reklam endüstrisi, herkesin hayal gücüne ve arzularına değil, özel olarak her bir kişinin hayal gücüne ve arzusuna hitap ederek hem ekonomik hem politik bir işlevi sürekli yerine getirecektir. Potansiyel alıcılara ortak koşullarında bir iyileşme vaat etmemektedir. Tersine, kendine yeni, ender bulunur, daha iyi, ayırt edici bir mal sunabilen "ayrıcalıklı bahtlı" halini alan her bir kişiye ise ortak durumdan kaçış vaat etmektedir. Kolektif sorunlara bireysel çözüm arayışını öne çıkarmaktadır. Pazar, her bir kimsenin egemenliğine ve bireysel çıkarına tecavüz etmeden bu sorunları çözme iddiasındadır. Reklam, her bir kişinin toplumsal birey olarak toplumsal varlığını reddetmesi çağrısı yapar. Reklam, toplumsallık-karşıtı bir toplumsallaşmadır.[15]

İmgelem, arzu, duyarlılık, kısacası öznellik üreticisi olan reklam, açıkça sanatsal yaratıdan kaynaklanır. Fakat kölece bir yaratıdır bu; metanın hizmetindedir. Reklam sanatının hedefi –tıpkı totaliter rejimlerin propaganda hedefi gibi– yapışıp kalmaya çalıştığı bayağı ve basmakalıp işlerin, beylik ifadelerin duyarlılığını ortaya çıkarmak değildir; hedef, öncelikle, geçici ve uçucu olması gereken, yerini bir süre sonra yeni normların alacağı estetik, simgesel ve toplumsal normların yayılmasıyla sanat eserine dönüştürülmüş metaları satmaktır.

Sanatsal yaratı, algılama tarzını ve hayal gücü kapasitesini yenilemek için rahatsız etmek zorundadır. Reklam sanatı ve moda kendi normlarını sevdirmeli ve dayatmalıdır. Bu normların ayrıcalıklı aracı olan marka imgesi, kamusal alan, gündelik kültür ve toplumsal imgelem üzerinde maddesiz sabit sermayenin iktidarı ele geçirme işlevini yerine getirir. Metanın kendi tüketicilerini üretebilmesinin aracı olan firmanın simgesel sermayesi bizzat bu tüketiciler sayesinde

14. BBC 2, 2-4 Mart-14 Nisan 2002 tarihleri arasında ender nitelikte bir belgesel yayımladı. Her biri bir saatlik dört bölümden oluşan belgesel, 1920-2001 yılları arasında pazarlama ve pazar araştırmaları teknikleri sayesinde "tüketici"nin, ardından da yurttaşın manipüle ediliş tarihini ele alıyor: *The Century of the Self*, yazan ve yöneten Adam Curtis.

15. Bkz. André Gorz, *Métamorphoses du travail. Quête du sens*, Paris, Galilée, 1988, s. 63-66 [*İktisadi Aklın İflâsı*, Çev. Işık Ergüden, Ayrıntı Yayınları, 2007].

değer kazanacaktır. "Nesneye özne sağlayan" benlik üretmenin görünmez emeği'ni gerçekleştirecek olanlar; yani her bir kişide arzuları, istekleri, metanın en uygun ifadesi olma iddiasında bulunduğu benlik imgelerini üretenler bu tüketicilerdir. Tek kelimeyle, marka reklamı, markalı metaları kendi değerini artırmanın amblemleri olarak değerlendiren bir benlik üretimine tüketicide yol açar. Sembolik sermaye, kendini üretmenin bu görünmez emeğinden aldığı iktidarla, gündelik yaşamın bütün uzamlarının ve bütün momentlerinin reklamın işgali altına girmesinin birey üzerinde uyguladığı kılık değiştirmiş şiddetle gerçekten bir sabit sermaye gibi işler.

Sonuçta, emek alanında saptadığımız benlik köleleşmesinin aynısını tüketim alanında da görürüz. Tüketicinin, reklamın sunduğu imgeye göre kendini üretmesi ve kendi ödünç kimliğini zevklere ve modaya göre değiştirmesi yönündeki teşvik, onu istihdam edilebilir ve satılabilir kılacak modele uygun olarak kendi emeği içinde kendini üretmeye hazırlar. Her iki durumda da, kendini üretme faaliyeti toplumsal dünyaya giriş sağlayan anahtardır.

Bu iktidarın politik kapsamı tam anlamıyla, Naomi Klein tarafından *No Logo* adlı eserde mükemmel biçimde tarif edilmiştir.[16] Kitapta özellikle, anne babasının ona sevdirmek istediği doğadan çok daha parlak ve duyumsallık yüklü simgeler, figürler ve imgelerle dolu çocukluğunun manzarası hikâye edilmektedir: Yiyormuş gibi yaptığı organik besinlerden bambaşka iştah açıcılıkta, rengarenk plastik malzemeden kaplar içindeki yiyecekler.[17] Büyük firmaların her yerde hazır ve nazır reklamı kamusal alana tamamen el koymuştur; fantastik anlatıları ve yaratıklarıyla hayal gücünü besler, zevki şekillendirir ve estetik normlar sağlar. Sınıfları –öğretmenlerin suçortaklığıyla– istila eder, öğrencilere münazara konusu sağlar. Medyayı sömürgeleştirir; basının bir bölümü ve radyo-televizyon üzerinde kendi sansürünü uygular. Markaların promosyonu için önce sanat eserlerini kullanır, sonra da yöntemi tersine çevirip, ticari marka adlarını sanat eserlerinin üzerine damga olarak yapıştırır. Marka adı, mükemmellik kisvesine bürünmek için ünlü eserlerden yararlandıktan sonra, kendini de mükemmelliğin simgesi ve ölçütüymüş gibi ortaya koyar. Markanın

16. Naomi Klein, *No Logo*, Londra, Flamingo, 2000; Fransızca tercüme Michel Saint-Germain, *No Logo*, Arles, Actes Sud, 2001; Türkçe tercüme Nalan Uysal, Bilgi Yayınevi, 2002.
17. A.g.e., Bölüm 7.

kendi logosunu üzerine bastığı her şey mükemmeldir; bu logo, her ne olursa olsun satışını teşvik etmeye yarayacaktır. Ürünün değerini yaratan markadır, tersi değil.[18]

Reklamın doğrudan işlevi, Robert Kurz'un ifadesiyle,

> ...yalnızca belirli malların satın alınmasını teşvik etmek değildir; aynı zamanda "genel olarak reklam"ın biçimini, anlamını, özgül estetiğini içselleştirmiş olan bir bilinç yaratmak ve dünyayı onun gözlerinden görmektir... Yalnızca arzuların ve doyumsuzlukların değil, aynı zamanda duyguların da şekillenmesi, bilinçaltına el koyma, kapitalizmin totaliter karakterini net biçimde ortaya koyar; bu el koyma başarılı olduğu sürece bu totalitarizmi görünmez kılar.[19]

> İnsanlık tarihinde hiçbir şey" diye yazar Ben Bagdikian, "bu büyük işletmelerin toplumsal manzaranın kalbine nüfuz etme gücüyle karşılaştırılamaz [...]. Asıl sorun, bu firmaların bizim hayali ve bilişsel çevremiz üzerinde edindikleri iktidardır; tamamen Amerikalı kuşaklar yaratma ve ülkemizin politik yönelimini değiştirme kapasiteleridir. Bu iktidar onlara birçok açıdan okuldan, kiliselerden ve hatta devletten daha fazla bir etkileme gücü sağlar.[20]

Naomi Klein, *No Logo*'da hem kamusal uzama bu el koymanın yöntemini ve kapsamını hem de karşılaştığı direnişi belirtmektedir. Firmaların maddesiz sermayesi ile bu direnişin aktörleri arasında gelişen ve kızışan çatışma, birçok açıdan, yeni bir alana taşınmış sınıf mücadelesidir: Kamusal alanın, ortak kültürün ve kolektif malların denetimi. Durum elverdiğinde büyük ölçekte düzenlenen –daha doğrusu kâh yerel olarak kâh internet sayesinde uluslararası düzeyde kendi kendine örgütlenen– direnişin aktörleri, kamusal alanı yeniden ele geçirmeye, şehir mekânına sahip çıkmaya, kendi çevreleri, ortak kültürleri ve gündelik yaşamları üzerindeki yetkilere yeniden sahip olmaya çalışan liseli ve üniversiteli öğrencilerin, tüketicilerin ve göçmenlerin hareketleridir bunlar.

18. A.g.e., Bölüm 2.
19. Robert Kurz, *Schwarzbuch des Kapitalismus*. Francfort-sur-le-Main, Eichborn, 1999, s. 571.
20. Ben Bagdikian, *The Media Monopoly*, Boston, Beacon Press, 1997, s. IX; akt. Jeremy Rifkin, *L'Âge de l'accès*, a.g.e., Bölüm 11.

Günümüzde binlerce grup, ortak paydası kabaca yaşamın tüm veçhelerinin yoksunlaştırılması ve bütün faaliyetlerin ve değerlerin metaya dönüşümü olan güçlere karşı mücadele etmektedir. Bu süreç, eğitimin, sağlığın, doğal kaynakların özelleştirilmesinin çok ötesine uzanmaktadır; fikirlerin gücünün reklamı sloganına, sokakların ise ticari galerilere dönüştürülme tarzını, okulların reklam istilasına uğramasını, yaşam kaynaklarının herhangi bir meta gibi satılmasını, çalışma hakkının ortadan kaldırılmasını, lisanslı genleri, genetiği dönüştürülmüş tohumları, satın alınmış politikacıları... kapsar.
[Bütün dünyada] militanlar devrimi beklemek yerine, yaşadıkları, eğitim gördükleri, çalıştıkları yerde doğrudan eyleme geçiyorlar [...]. Küreselleşmeye karşı mücadele özel tekellere ve yer yer kapitalizmin kendisine karşı mücadeleye dönüştü [...]. Seattle'dan sonra asıl yenilik, dünyanın her tarafındaki örgütçülerin kendi ulusal ve yerel mücadelelerini global bir vizyonda birbirine bağlamaya başlamalarıdır. Büyük firmalara saldırarak, toplumsal, ekolojik ve ekonomik sorunların birbirine bağlı olduğu hususuna parmak basıyorlar.[21]

İÇKİN DEĞERLER VE ÖLÇÜSÜZ SERVETLER DIŞSALLIKLAR

Ben Bagdikian ile Naomi Klein'dan alıntıları birbirine yakın buluyorum; çünkü bunlar aynı gerçekliğin iki veçhesini bütünüyle aydınlatmaktadır: Kapitalizmin üretmekte yeteneksiz kaldığı ve halen de öyle olduğu, ortak son servetlere de el koyması ve bu el koymanın uygulandığı her alanda buna karşı direniş. Bu direnişin somutlaşmasını ve yaygınlaşmasını engellemek için, sermaye, bu direniş üzerinde uyguladığı tahakkümü kültür yoluyla içselleştirmek zorundadır. Kolektif imgelemi, ortak normları, dili ele geçirmesi gerekir. Ortaya çıkan çatışmada dil merkezi bir kozdur: Direnişi ve bunu motive eden şeyi düşünme ve ifade etme olasılığı dile hâkimiyete ve dil üzerindeki denetime bağlıdır.

Kelimeler, sermayenin toplumsal ilişkilerine, daha birkaç yıl önce ellerinden kaçıyor gözüken şeyi "naif biçimde" dahil ettiğinde masum değildi. Egemen düşüncenin taşıdığı "sermaye" enflasyonunu

21. Naomi Klein, "Reclaiming the Commons", *New Left Review* 9, Londra, Mayıs-Haziran 2001.

düşünüyorum: "kültürel sermaye", "zekâ sermayesi" , "eğitim sermayesi", "deneyim sermayesi", "toplumsal sermaye", "doğal sermaye", "sembolik sermaye", "insan sermayesi", "bilgi sermayesi", özellikle de "bilişsel kapitalizm"in, "bilişsel toplum"un temeli olan "bilişsel sermaye". Bu toplum da kapitalisttir elbette; çünkü "bilgi, modern toplumların yaratılma kapasitesinin ifade bulduğu sermayenin yeni biçimi olarak kabul edilebilir".[22]

"Sermayenin bu yeni biçimi" –başka biçimleri de vardır– ekonomik anlamda sermayeden temelde farklılaşır. Kökeni itibarıyla, bu sermayeyi elinde bulunduranların özel mülkiyeti olmak ya da böyle kalmak için edinilmiş ya da üretilmiş değildir. Tersine, kullanımı ve paylaşımı bakımından ilave bilgilerle artar. Kökeni itibarıyla, üretim aracı olarak hizmet etmek için biriktirilmiş de değildir; bilgi ihtiyacını, bilme tutkusunu karşılamak için, yani görünümün ve kullanımın ötesinde olan şeyin hakikatine nüfuz etmek için biriktirilmiştir. Emek sömürüsünden alınan artı-değerden kaynaklanmaz. Satılabilecek hiçbir şeyin ortaya çıkmasına yol açmadığından hem servettir hem de servet kaynağı. Değer biçiminde dolaşıma girerek büyüyemez; tersine, herkesin erişebileceği mal olarak yayılarak ilave bilgiler doğurabilir.

Kısacası, özellikleri bakımından, ekonomik anlamdaki sermayenin özelliklerine taban tabana zıttır. "Bilgi sermayesi" ancak sermayenin geleneksel mali ve maddi biçimleriyle işbirliği sonucu değiştiğinde kapitalizm çerçevesinde, hatta kapitalizmin içinde sermaye olarak işleyebilir. O, alışıldık anlamda sermaye olmamakla birlikte, ilk hedefi artı-değer üretimine, hatta alışıldık anlamda değer üretimine hizmet etmek değildir. Adına bakıp da sanılacağı üzere, bir hiper ya da "pan" kapitalizmin yükselişi anlamına gelmemektedir; tersine, bir inkârın tohumlarını taşır, metalaşmış emeğin ve meta değiş tokuşunun, kapitalizmin ötesinin tohumlarını içerir.

"Sermayenin yeni biçimleri" ile siyasal iktisat anlamındaki sermaye arasındaki karmaşaya, iktisadi anlamdaki (değişim) "değer" ile kaynağı bilgide (ve deneyim, kültür, toplumsal bağlar vs) bulunan "değer" arasındaki karmaşa eklenir. "Değer ancak insanlığın sürek-

22. Bkz. Christian Azaïs, Antonella Corsani, Patrick Dieuaide (der.), *Vers un capitalisme cognitif*, a.g.e., s. 10.

li yenilik ve yaratısıyla belirlenmiş olacaktır"[23] diye yazar Antonio Negri. Bernard Paulré ise, "Değer esasen değişimden ve yenilikten kaynaklanır" der.[24] Yann Moulier-Boutang daha kökten ifade eder: "Siyasal iktisat tarafından (bütün okullar iç içe geçtiğinde) ücretlendirilmeyi hak eden tek emek olarak kabul edilen şeyin üstündeki ve altındaki karşılıksız faaliyet, değerin temel kaynağıdır."[25]

Bu nasıl olur? Söz konusu olan hangi "değer"dir? (Bütün okullar iç içe geçtiğinde) siyasal iktisadın tanıdığı tek değer olan parasal ve ticari değişim değeri midir? Yeni olanın ve icatçıları için bir gelir kaynağı olan ender bulunanın değeri midir? Yoksa, içkin olarak arzulanabilir olan ve sonuçta, meta olarak başka metalarla değiştirilemeyen şeyin içkin değeri midir? "Değer", Marx'ın "değişim değeriyle ölçülemeyen kullanım değeri"[26] üretiminden, yani öncelikli amacı satış olan bu mallar grubundan olmayan ve dolayısıyla pazara bağlı olarak değil, sanat eserleri tarzında, üretim maliyetinden bağımsız bir şekilde önceden belirlenmiş bir bedelle değişilen değerlerden söz ettiğinde yaptığı gibi "servet" anlamında kullanılmamış mıdır?

Bütün bu sorular Enzo Rullani'nin şu saptamasında çakışır: "Post-Fordizmde, bilgi anlam yarattığı için de değer üretir. Yapılan şeyin içkin değeri [...] pazarda elde edilen para değeri kadar önem taşır. Müzik 'satan' müzisyen için sonuç" yalnızca parayla ölçülmez, aynı zamanda "kendi içinde anlamı olan bir emeğin değeri"yle de ölçülür.[27] Oysa bu iki "değer" arasında hiçbir oran ilişkisi yoktur (denklik, haydi haydi yoktur). Para değeri estetik değeri, estetik değer de emek değerini hiç yansıtmaz. "İçkin değer" özü gereği ekonominin dışında yer alır. İçkin değerler –Max Scheler'in ifadesiyle dirimsel (güç, çeviklik, sağlık, cesaret), estetik ya da etik– ne karşılaştırılabilir ne değiştirilebilir ne de kendi aralarında değiş tokuş edilebilir. Maurizio Lazzarato'nun Gabriel Tarde üzerine denemesinde bir kitabın

23. Antonio Negri & Michael Hardt *Empire*, Cambridge (Mass.), Harvard University Press, 2000; Fransızca tercüme Denis-Armand Canal, *Empire*, Paris, Exils, 2000, s. 431; Türkçe tercüme Abdullah Yılmaz, Ayrıntı Yayınları, 2001.

24. Bernard Paulré, "De la new economy au capitalisme cognitif", *Multitudes* 2, Mayıs 2000, s. 37.

25. Yann Moulier-Boutang, "Richesse, propriété, liberté et revenu dans le capitalisme cognitif", *Multitudes* 5, Mayıs 2001, s. 24.

26. Karl Marx, *Grundrisse*, a.g.e., s. 593.

27. Enzo Rullani, "Production de connaissance et valeur dans le postfordisme", Antonella Corsani'yle söyleşi, *Multitudes* 2, Mayıs 2000, s. 109-110.

"hakikat değeri" hakkında yazdığı şey bunlar için geçerlidir: "Bu değer esasen dokunulmazdır; sahiplenilemez, değiş tokuş edilemez, tüketilemez ve bölünemezdir." Maddi mal olarak kitabın parasal değerinden bağımsızdır. Estetik, bilişsel, kavramsal yaratılar asla gerçekten "değiş tokuş edilir" değildir. Satılmaz da; çünkü "[onları] aktaran kimse onları yitirmez, onları toplumsallaştırarak onlardan yoksun kalmaz" ve onların "değiş tokuş"u ilgili bütün taraflara kazandırır: Bunların sunulması onları zenginleştirir. "Tüketim yıkıcı değil, başka bilgiler yaratıcıdır. Bilgi tüketiminde tüketim ile üretim çakışır";[28] estetik veya kavramsal yaratı tüketiminde de durum aynıdır.

"Bilgi ekonomisi" kendi içinde ticari kapitalist ekonominin inkârını içerir. Ona "kapitalizmin yeni biçimi" muamelesi yapılarak, olumsuzluk potansiyeli maskelenir. Bilme yetisinden ayrılamaz olan bilgi, bilen özneyle aynı zamanda üretilir. Bilgi, bir üretim aracı olmadan önce hakikat değeridir. Daha kesin ifade edersek, bütün bilgiler üretim aracı olarak kullanılmaya hazır değildir ve yönelim olarak buna derhal hazır olanlar, içeriklerinin hakikat değeriyle değil, araçsal etkinlikleriyle ayırt edilirler. Dolayısıyla, bütün bilgiler birbirine denk değildir; kapitalizm değer kaynağı olarak yalnızca araçsal potansiyeli belirgin ya da öngörülebilir olan bilgileri elinde tutar ve bunlara değer verir.

Lazzarato ve Tarde'nin görüşüne uygun olarak, hakikat-bilgileri, güzellik-bilgileri ve bilgelik-bilgileri ile "sermayeleştirilebilir" olan araçsal bilgileri birbirinden ayırmak gerekir. Her bilgi, araçsal bile olsa, yani pratik-teknik bile olsa, ister istemez hakikat-bilgisiyle, öğrenme ve bilme yetisiyle içkin bir ilişki içerir; her bilgi, teknik bile olsa, yalnızca servet ve anlamın potansiyel kaynağı olmakla kalmaz, aynı zamanda kendinde servettir. Servet kaynağı olarak, "üretici güç"tür; servet olarak kendi içinde anlam ve amaç kaynağıdır. Üretici güç olarak, emek gücüdür; fakat çalışmaya koşulmuş olmak bilginin ne özel yönelimidir ne de ilk yönelimi.

Bilgiye sermaye ve üretim aracı muamelesi yapmak, sonuçta bütün insan faaliyetini –bütün bilişsel, estetik, ilişkisel, bedensel vb ye-

28. Maurizio Lazzarato, "Travail et capital dans la production de connaissance: une lecture à travers l'œuvre de Gabriel Tarde", C.Azaïs, A. Corsani & P. Dieuaide (der.), *Vers un capitalisme cognitif*, a.g.e., s. 159-160. Ayrıca bkz. Antonella Corsani, a.g.e., s. 185 ve Maurizio Lazzarato, *Puissance de l'invention*, Paris, Les Empêcheur de penser en rond, 2000, s. 164-174.

tenekleri– üretimin araçsal faaliyetlerine, yani kapitalist üretimciliğe ve kapitalizmin içeriğe ilgisizliğine yöneltmektir. Üretim için üretim, birikim için birikim paradigması, *metaların ve sermayelerin* alanının yenilik alanına ve kendi içinde amaç olarak ele alınan "üretici bilgileri üreten bilgiler" alanına uzanmasıdır; bu birikimin yönü ve anlamı dert edilmez. Bilişsel kapitalizm bu koşullarda kapitalizmi sürdürür; aynı zamanda da toplumsal bilgi ilişkilerinin özgüllüğünü saptırır.

"Üretici güç" ve "üretim aracı" ile "servet" ve "değer" arasındaki ayrım, araçsal aklın sınırlarını belirlediği ve sanayi kapitalizminin olduğu kadar bilişsel kapitalizmin de iç eleştirisini temellendirdiği ölçüde önem taşır. Tıpkı kültür, bilgelik, zımnen bilinenler, sanat, ilişki ve işbirliği yetenekleri gibi, bilgi de servet ve servet kaynağıdır; bir meta değeri, parasal değer olmadığı gibi, böyle bir değerin sahibi de değildir. Bilgi, insanın diğer yetenekleri gibi, üretici bir güçtür; ama yalnızca bu değildir ve ille de bir üretim aracı olması gerekmez. Tıpkı insanın diğer yetenekleri gibi, tıpkı sağlık, yaşam ve doğa gibi –ki doğa da bir üretici güçtür ancak yalnızca bu değildir–, meta üretimi sistemi için şart olan bu "dışsal" servetin ya da bu "dışsallıklar"ın parçasıdır; fakat bu sistem onun mantığına ve yöntemlerine göre üretemez. Sermaye bu servetleri talan ederek ve "başkalarının sırtından geçinme" yoluyla sömürebilir; tıpkı üretilebilir olmayan doğal kaynakları (madenler, toprak, turistik kaynaklar) rant elde edebilmek amacıyla sömürmesi gibi. "Dışsal leşçiliğin" iktisat alanında işgal ettiği önemli yer üzerine Yann Moulier-Boutang'ın tezi[29] anti-kapitalist içerimleriyle geliştirilmeyi hak etmektedir.

Bu dışsal alanlar, Britanya kapitalizminin başlangıcında, ortak topraklardı (*commons*). Bunlar yöre sakinlerinin ekip biçtiği ya da otlak olarak kullandığı kolektif mallardı ve toprak sahipleri buraları parselleyerek ve etrafını çitlerle çevirerek (*enclosures*) sahipleniyordu. Amerika'da Batı'daki yerlerdi. Dışsal alan, ücretlendirilmemiş "yeniden-üretim çalışması"ydı ve hâlâ da öyledir; bu çalışmayla kadınlar erkek işgücünün bakımını ve çocukların ilk sosyalleşmesini sağladılar. Günümüzde bu alanlar biyo-çeşitlilik, *genom*lar, sertifikalı ve giderek özelleşen canlı bilgileri gibi "insanlığın ortak malları"dır. Naomi

29. Bkz. Özellikle Yann Moulier-Boutang, "La troisième transition du capitalisme", C. Azaïs, A. Corsani & P. Dieuaide (der.), *Vers un capitalisme cognitif*, a.g.e., s. 135 ve devamı. A.g.e., "Eclats d'économie et bruits de luttes", *Multitudes* 2, Mayıs 2000, s. 10 ve devamı.

Klein'ın sözünü ettiği kırsal ve doğal ortak mekânlar ve bölgeler de bunların parçasıdır. Keza, canlının bilgileridir ve daha geniş olarak, işbirliği, etkileşim, iletişim, duygusal ilişki yoluyla ve bu ilişkiler içinde üretilmiş insan kapasiteleridir. İşbirliği faaliyeti, faaliyetin üretme kapasitesini genişletir; her bir kişinin yeteneklerini aşan bütünsel bir faaliyet üretir ve bunlar üzerinde pozitif etkide bulunur. Pozitif dışsallıklar, muhtemelen işletmenin "insan sermayesi" olarak kapıp "değerlendirmesinden" önce işletmenin dışında gelişen sinerjilerin pozitif tepkilerinin sonucudur.

Naomi Klein'ın sözünü ettiği, "yaşamın bütün veçhelerinin özelleştirilerek bütün faaliyet ve serverlerin metaya dönüşümü", sonuçta, "bilişsel kapitalizm" teorisyenlerinin ortaya koyduğu aynı sıfatla, "dışsal leşçilik"tir.

Bundan böyle dışsallıklara potansiyel olarak verilen başat önem, ticari ekonominin sınırlarını ortaya koyar ve kategorilerini krize sokar. Potansiyel kaynak ve tüm diğer kaynakların koşulu olan ilk servetlerin hiçbir işletme tarafından üretilebilir olmadığını, hiçbir paraya tedavül edilemediğini, hiçbir eşdeğerle değiştirilemediğini; formel denen görünür ekonominin, bütünsel ekonominin nispeten sınırlı bir bölümü olduğunu ortaya çıkarır. Bu ekonomi üzerindeki tahakkümü, anlamın, sevme yeteneğinin, işbirliğinde bulunma, hissetme, başkalarıyla bağ kurma, kişinin kendi bedeniyle ve doğayla barış içinde yaşama yeteneğinin üretildiği ticari olmayan faaliyet, alışveriş ve ilişkilerden oluşan birinci bir ekonominin varlığını görünür kılar.

Bireyler bu öteki ekonomi'nin içinde kendilerini hem karşılıklı hem de bireysel olarak, insan olarak üretirler ve ortak bir kültür yaratırlar. İktisadi sisteminin dışındaki servetlerin önceliğinin tanınması, ticari "değer" üretimi ile "değiş tokuş edilemez, sahiplenilemez, ele gelmez, bölünmez, tüketilmez" servetler üretimi arasındaki ilişkinin tersine dönmesini gerektirir. Birincisi ikincisine tabi olmalıdır.

Üçüncü Bölüm

Zekâ Toplumuna Doğru mu?..

SERVETİ YENİDEN TANIMLAMAK

Kapitalizmin kategorileri makul olmaktan çıktığında, servet üretimi "değer" terimleriyle hesaplanabilir ya da sayılabilir olmadığında, esas üretici güç ender bir kaynak ya da özel mülk edinilebilir bir üretim aracı değil, kullanımı ve paylaşımı kapsamını ve kullanılabilirliğini artıran, bol, tükenmez insanî bilgileri toplamı olduğunda, kapitalizmin sürme tarzı "bilişsel kapitalizm"dir.

Potansiyel olarak aşılan kapitalizm, tükenmeyen bir kaynağı –insan zekâsını– az bulunur şeyler (az bulunan zekâ da dahil) üretmek için kullanarak varlığını sürdürür. Potansiyel bolluk durumunda bu ender nesne üretimi, özellikle "bilişsel sermaye" olarak işlediği kabul edilen çok dar bir yetenekler tabakasına yoğunlaşarak, iletişim ve erişim imkânlarının denetimi ve özelleştirilmesi yoluyla bilgilerin

ve bilinen şeylerin dolaşımı ve ortaklaşa kullanımı önüne engel dikmekten ibarettir.

Son derece hareketli ve örselenebilir kılan tutarsız ve çelişik dokusu nedeniyle "bilişsel kapitalizm"de kültürel çatışmalar ve toplumsal antagonizmalar etkindir. Özellikle de istikrarsızlığı, tutarsızlığı, dengesiz ve karmaşık (sınıf) yapısı, toplumsal temelinin darlığı nedeniyle "bilişsel kapitalizm" zıt yönlere hızlı evrim olasılıkları içermektedir. "Bilişsel kapitalizm" kapitalizmin krizdeki hali değil, toplumun derinliklerini sarsan kapitalizmin krizinin ta kendisidir.

Bu krizin ekonomik semptomları, borsa balonunun uzun süren şişmesinde ve 2001'den itibaren yaşanan iç patlamasında saptanmıştır. Bu kriz, "maddesiz sermaye"nin özünde ölçülebilir ve değiş tokuş edilebilir olmayan değerini, kapitalizmin (parasal) değere dönüştürme ve sermaye olarak işletmekte yaşadığı ve "bilişsel kapitalizm"i bir kapitalizm olarak kullanmakta hissettiği güçlüğü ortaya çıkarmıştır. Maddesiz metanın olduğu kadar mevcut çalışanların da parasal eşdeğerleri artık ölçülebilir hiçbir şeyin ölçüsü değildir. Bunlar bir güç ilişkisini yansıtmaktadır, denklik ilişkisini değil.

İşletmelere öğüt veren toplulukların servet kaynağı olarak pozitif dış alanlara atfettikleri önem, derinlemesine bir sarsıntı kadar açıklayıcıdır. Lazzarato'nun, Moulier-Boutang, Negri ve meslektaşlarının kimi analizlerini öz olarak onaylayan bir makalede Hervé Sérieyx işletmenin çevresinin karmaşıklığına hâkim olabilmesi için personelinin çokyanlı faaliyetlerine ve alışverişlerinin çokluğuna güvenmesinin şart olduğunu; aksi yönde bir tutumla, personelin bireysel performansını ölçme bahanesiyle onlara hâkim olmaya çalışmaması gerektiğini belirtmektedir. Birlikte tanımladıkları bir projede işbirliği yapan, birbirlerine göre kendilerini özgürce koordine eden ve uyumlulaştıran kişilerin her biri bir diğerini aşma eğilimi gösterecektir. Bir *free-caz* grubu tarzında, herkes kendi yeteneklerini, alınlayıcılığını, elde edilecek sonuca dikkatini geliştirme yönünde diğerlerinin davetini hissedecektir. Karmaşık bir çevrede işletmenin hayatta kalabilmesi, bu kendi kendine örgütlenme yeteneğine, "kolektif ve bireysel zekânın gelişimini teşvik etme"[1] kapasitesine bağlıdır.

1. Hervé Sérieyx, "Organisation apprenante et complexité". *Transversales* 002, Yaz 2002.

Kolektif sonuca bireysel katkılar elbette ölçülemez. Çalışmanın süresi ve niceliği gibi kavramlar mantıklı olmaktan çıkar. Üretkenliğin kaynağı, kendi kendine örgütlenmeyi teşvik eden ve pozitif dış alanlar yaratan, yani bireysel katkıların toplamını aşan kolektif sonuç yaratan bir örgütlenmededir.

Tıpkı serbest ağ ve yazılımların teşvikçileri gibi, Hervé Sérieyx de "öğrenen örgütlenme"nin bir başka toplumun paradigması olabileceği ve olması gerektiğine inanmıştır. Bu, "oyunun kuralları –oluşumu, yasaları, kolektif yaşam prensipleri– her bir yurttaşın eylemde bulunurken öğrenmesini, kolektivitenin de daha iyi paylaşılan 'brüt ulusal mutluluğu' sürekli artırmasını sağlayacak şekilde tasarlanan bir öğrenen toplum"dur. Burada, herkesin yeteneklerinin eksiksiz gelişiminin hedeflendiği bir zekâ toplumunun ana hatları söz konusudur.

Sérieyx'in makalesinin önemi, düşüncesinin içkin yeniliğinde değil, "hayatta kalma" ve optimal bir etkinlik kaygısı içinde sunulmuş olmasında yatmaktadır. *General intellect* çağında ekonomik rasyonalitenin, o ana dek tanımlanmış ve ölçülmüş olandan farklı ölçütlere tabi kıldığını ileri sürmektedir. Optimal etkinlik, dolaymsız çalışmada azami verimlilik ya da her bir kişinin azami performans arayışıyla veyahut kârın azamileştirilmesiyle elde edilemez. Her bir kişinin verimliliğini azamileştirebilmek amacıyla bütün üretim faktörlerini ölçülebilir kılarak da elde edilemez. Ekonomik rasyonellik artık eskisi gibi değildir. Bundan böyle alışıldık verimlilik ölçütlerinin insani gelişim ölçütüne, dolayısıyla temelde farklı bir rasyonelliğe tabi olmasını gerektirmektedir.

Kapitalizm, üretici güçlerinin gelişiminde bir sınıra varmıştır; bu sınır ancak başka bir ekonomiye doğru aşarak kendi potansiyellerinden tamamen yarar sağlayabilir. Bu aşmanın potansiyel aktörü, sermayeden özgürleşme eğilimi içindeki "insan sermaye"nin kendisidir. Bu eğilimin hangi ölçüde ortaya çıktığını daha ileride göstereceğiz. Fakat, Sérieyx'in dediği gibi, "öğrenen örgütlenme pek azdır" Sermaye için, emek güçleri üzerindeki tahakküm daima bu güçlerin kullanılma koşulu oldu. Sermayenin bakış açısından, bazı dışsal potansiyellere hâkim olmaktan vazgeçmektense onlardan yararlanmaktan vazgeçmek daha iyidir.

Kolektif zekâ gibi eşdeğeri bulunmayan, nicelendirilir veya ölçüye gelir olmadığından pazarda değiştirilemeyen kaynakların belirleyici önemi kavrandığı andan itibaren, insan faaliyetinin hedeflerine ve servetine dair başka bir anlayışa varılır. Bu içkin servetlerin, ticari değerden başka bir şey tanımayan bir ekonomi tarafından imha edilmekte olduğu keşfedilir. Bütün faaliyetlerin ve bütün servetlerin iktisadileştirilmesi anlamı yıkıcı olur; toplumsal ilişkileri yoksullaştırır, şehir ortamını ve doğal çevreyi değersizleştirir, bedelini sistemin değerlendiremediği ve değerlendirmek istemediği olumsuz dış alanlar yaratır. "Daha fazla" ile "daha iyi" ve (ekonomik anlamda) "değer" ile "servet" arasındaki bağ parçalanır. Daha çok para harcayarak giderek daha kötü yaşanır ve hep daha fazla kazanmak gerektiği sanılır. Hervé Sérieyx, değişim değerinden elbette yoksun olan "brüt ulusal mutluluk" ile değer değişimlerini ölçen gayri safi milli hasılayı karşı karşıya getirerek buna imada bulunur. Servet, yeniden tanımlanması ve ekonomik kategorilerin hegemonyasından kurtarılması gereken bir kavram olur.[2]

Yeniden tanımlama çabasının çıkış noktası ve temeli olarak, bir iktisadi sistemler tarihi taslağının sonuna doğru ani bir aydınlanma biçiminde ortaya çıkan *Grundrisse*'teki şu kısa bölümü alacağım:

> Servet, sınırlı burjuva biçiminden kurtulduğunda, bireylerin ihtiyaçlarının, yeteneklerinin, hazlarının, üretici güçlerinin evrensel değiş tokuşu içinde üretilmiş evrensellikten başka nedir ki? İnsanın doğal güçlere ve kendi doğasına tam hâkimiyeti değil midir? Bütün insani güçleri, önceden yerleşmiş hiçbir ölçüte göre değil, nasılsalar öyle geliştirmeyi kendi içinde bir amaç haline getirmiş tarihsel gelişimden başka varsayım olmaksızın, yaratıcı yeteneklerinin mutlak anlamda gerçeklik halini alması değil midir?[3]

Bu bölümün özel önemi, kapitalizmin aşılmasının burada üretimciliğin aşılmasının zorunluluğu olarak tanımlanmış olmasıdır. Eko-

2. Bu yeniden tanımlama zorunluluğu, PNUD'un 1996 tarihli raporunun, Amartya Sen'in eserinin, Dominique Méda'nın eseri *Qu'est-ce que la richesse?*'in (a.g.e.), özellikle Patrick Viveret'nin raporu *Reconsidérer la richesse*'in (Paris, La Documentation française, 2001) ve *Transversales* 70, özel sayı, Ağustos 2001'in odağında yer almaktadır.
Viveret Raporu'nun takibinde bkz. Guy Roustang, *Démocratie: le risque du marché*, Paris, Desclée de Brouwer, 2002, s. 158-168.

3. Karl Marx, *Grundrisse*, a.g.e., s. 387.

nomi topluma egemen olmaya son verir, insani güçler ve yetenekler servet üretmenin aracı olmaktan çıkar; bunlar servetin kendisidir.

Servet kaynağı insan yeteneklerini geliştiren faaliyettir; yani "bireyler"in –her bir kişinin ve herkesin herkesle çokyanlı alışverişi içindeki her bir kişinin– kendi üzerlerinde gerçekleştirdikleri kendini üretme "çalışması"dır. İnsani kapasite ve yeteneklerin gelişimi hem faaliyetin hedefidir hem de bu faaliyetin kendisidir: Hedef ile daima tamamlanmamış kalan çalışmanın sürdürülmesi arasında ayrım yoktur.

Temel bir tersyüz olma gerçekleşir: Üretimin gelişiminin hizmetinde olan insan değildir artık; üretim, insani gelişimin, yani kendini üretmenin hizmetindedir. Üretmek ile kendini üretmek arasındaki farklılık silinmektedir. Üretim çalışması, "üretiminde olduğu kadar tüketiminde de" gelişen, "sonuç olarak, çalışması çalışma olarak değil, [kişisel] faaliyet olarak ortaya çıkan" "zengin bir bireyselliğin gelişimi"ne en iyi hizmet edecek tarzda sağlanmıştır.[4] Üretimciliğin silinmesi, zaman, beden ve doğayla başka bir ilişki başlatır; bu silinme "haz kapasitesi"nin, "boş vakit yeteneği"nin (*Musse fähigkeit*), sanatsal faaliyetlerin ve araçsal olmayan diğer faaliyetlerin gelişimine yansır.

SAYISAL KAPİTALİZMİN ASİLERİ

Her bir kişinin eksiksiz gelişiminin herkesin ortak hedefi olduğu bir toplum, esasen bir "kültür toplumu" (*Kulturgesellschaft*) olarak tanımlanır. Bu, *Bildung*, yani duygusal, duyumsal, ifadeci ve bedensel yetilerimizi geliştirmek anlamında, Dominique Méda'nın yazdığı gibi, "ruhu eğitmek, bize verilmiş yetenekleri, sahip olduğumuz bireysel ve toplumsal varlığı sürekli olarak işleme, derinleştirme, yontma, şekillendirme"[5] anlamında kültürü merkezi görev ve değer olarak benimseyen bir toplumdur.

Servetin bu türden yeniden tanımlanmasının, siyasal iktisadın belli başlı kategorilerindeki krizin, özellikle sermaye ve değer kavramlarının krizinin anlaşılması için vazgeçilmez olduğu bir kez gösterildiğin-

4. A.g.e., s. 231.
5. Dominique Méda, *Qu'est-ce que la richesse?*, a.g.e., s. 325-335.

de, "önceliklerden biri" der Patrick Viveret, "insanlığın yeni bir çağa girdiği ve bu büyük dönüşüme eşlik edecek yeni kavramsal, kültürel ve etik çerçevelere ihtiyaç duyduğu fikrini ortaya çıkarmakta temel bir rol oynayan ve oynayacak olan kültürel ve manevi vizyonların taşıyıcısı kişi ve grupları araştırmaktır".[6] Hervé Sérieyx'in makalesi konusunda şunu belirtmiştim: "[Kapitalizmin başka bir ekonomiye doğru] aşılmasının potansiyel aktörü sermayeden kurtulma eğilimi gösterdiği ölçüde bizzat 'insan sermayesi'dir. Sermayenin iktidar düzeneklerinin bağrında, serbest yazılım ve ağ zanaatkârlarının yürüttüğü mücadeleyi en açık bu eğilim açıklar. Onlarla birlikte, 'insan sermaye'yi en üst teknik düzeyde elinde bulunduranların en azından bir kısmı, bütün biçimleriyle bilgiden oluşan 'insanlığın ortak malı'na erişim imkânlarının özelleşmesine karşı durur. Burada, bir başka ekonomi ve toplum anlayışına açıkça bağlılığını belirten toplumsal ve kültürel bir başkaldırı söz konusudur. Maddesiz sermaye çalışanları sınıfının –Amerikalılar bunu *knowledge class* diye adlandırır– toplumun ve çatışmalarının evriminde taşıdığı önem nedeniyle stratejik bir kapsamı vardır."

Peter Glotz, adı anlamlı bir kitapta bu sorunu ele almıştır: "Hızlandırılmış Toplum. Sayısal Kapitalizmin Kültürel Çatışmaları."[7] Bu eserde, Amerikan vergi istatistiklerinden ve toplumsal-mesleki sınıflandırmalardan yola çıkarak bir sınıf analizinin ana hatlarını çizer. Christopher Lasch, Robert Reich ve Jeremy Rifkin gibi yazarlar da bu analizi esas almışlardır.

Bu yazarların aktardığı veriler, iktidarın ve servetin asla bu kadar az elde toplanmadığını ortaya çıkarmaktadır. Amerikan nüfusunun % 0,5'inden azı, yani 843 bin aile maddi üretim araçlarının % 56,2'sine ve mali aktiflerin % 37,4'üne sahiptir. Bu süper zengin tabakanın altında, başkalarının yanı sıra, "sembol manipülatörleri"ni (*symbolic analysts*) de kapsayan yeni profesyoneller tabakası, yani *high-tech* bilişim ekonomisini yöneten 3,8 milyon kişi ya da aktif nüfusun % 4'ü bulunur. Bu % 4'ün geliri, gelir piramidinin alt basamaklarında bulunan ücretlilerin %

6. Patrick Viveret, "L'humanité est-elle un 'bien' pour elle-même?" *Transversales* 66, Mart 2001. Ayrıca bkz. a.g.e., "Reconsidérer la richesse" (devamı), *Partage* 158, Mayıs 2002.

7. Peter Glotz, *Die beschleunigte Gesellschaft. Kulturkampfe im digitalen Kapitalismus*, Münih, Kindler, 1999.

51'ine (49,2 milyon) eşittir. Bu *knowledge elite*'e entelektüel profesyonellerin % 16'sını da eklemek gerekir. *Knowledge class* aktif nüfusun % 20'sini temsil eder ve GSMH'nin yarısını paylaşır.

Yine de söz konusu % 20'nin maddesiz sermaye çalışanlarının bütününü temsil ettiğini unutmamak gerekir diye belirtir Peter Glotz; yani, aynı anlama gelmek üzere, maddesiz sermaye çalışanları nüfusun en rahat % 20'si içinde yer alır. Ekonomik büyümenin on beş yılının meyvelerinin % 90'dan fazlasının nüfusun en zengin % 5'i, daha da önemlisi, % 60'ının en zengin % 1'i tarafından ele geçirildiğini; nüfusun % 80'inin gelirinin azaldığını; "orta sınıflar"ın eridiğini ve toplumun kutuplaşmasının (Glotz'un yaklaşık nüfusun üçte biri olduğunu düşündüğü) post-endüstriyel yeni bir proletaryanın doğumuna neden olduğunu bilmek gerekir. Bu proletarya, "sanayi toplumlarının proletaryasından farklı olarak, büyük oranda asilerden oluşur. Bunlar yüksek öğrenim diploması sahibidir; 'sayısal kapitalizm' ve onun 'daima daha fazla, daima daha hızlı'ya tapınması karşısında eleştirel bir tutumları vardır". *Wall Street Journal*'ın bir soruşturmasına göre, "son yıllarda diploma alanların % 35'ten fazlası yüksek öğrenim gerektirmeyen bir işi kabul etmek zorunda kaldı. Diplomalılar için emek pazarı İkinci Dünya Savaşı'ndan bu yana hiç bu kadar daralmamıştı".[8]

İlginç yenilik, üst düzey bilişimcilerin bir kısmının, Glotz'un adlandırmasıyla "nano-saniye kültürü"nü, yani "hep daha hızlı"yı ortak reddedişleriyle post-endüstriyel yeni-proletaryaya katılmalarıdır. Yönetici sınıf (% 0,5'ler) kapitalizmin ihtiyaç duyduğu tekno-bilimsel seçkinlerle işbirliği yapmayı kuşkusuz başarmıştır. Fakat, çalışmalarına bütünüyle yatırım yapan bu seçkinler sınıfının üyeleri bütün yaşamlarını buna adama arzusu duymamaktadır. Yüksek düzey bilişimcilerin önemli bir oranı 30-35 yaşını geçince *burn out* tehdidi altında olduğunu, yani güçlüğü başlangıçta yaratıcılıklarını teşvik etmiş olan bir çalışmanın aniden onlara tatsız, bıktırıcı, anlamdan yoksun gelmesine yol açan bir tür zihinsel yorgunluk yaşadığını bilmektedir. Yoğun faaliyet yılları boyunca içlerinden çoğu, yaratmış oldukları işletmeyi satmaya, gelirleriyle yaşamaya, genellikle gönüllü olarak, yalnızca

8. Akt. Jeremy Rifkin, *The End of Work*, New York, G. Putnam, 1995; Fransızca tercüme Pierre Rouve, *La Fin du travail*, Paris, La Découverte, 1996, Bölüm 11.

haftada iki gün danışmanlık yapmaya hazırlanırlar. Meslektaşlarıyla ilişkileri, profesyonel düzlemde yoğun bir rekabete girişseler bile, genellikle kişisel düzlemde informel ve gevşek kalır.

Sayısal alanda çalışan seçkin ile proletarya arasındaki hudut son derece geçirgen kalır. Aynı profesyoneller tabakası içinde hem milyoner genç emekliler, her şeylerini mesleklerine feda etmeyi reddeden genç diplomalılar hem de fazla müşterileri olmadığından ya da pazarda bir yer edinmek için çırpınıp durmayı reddettikleri için yalnızca kısmi zamanlı çalışan kendi kendinin girişimcileri bulunur.

> "Asıl yenilik" diye belirtir Glotz, "giderek artan sayıda insanın, nanosaniye kültürünü reddettikleri için tercih sonucu yeni-proleteryaya katılmasıdır. Artan sayıda genç, basamakları tırmanmayı reddetmekte, daha fazla paradansa daha fazla boş zamanı tercih etmekte, tam zamanlı işlerini sınırlı zamanlı işe dönüştürüne ve çalışına etiğinden kurtulma eğilimindedir... Microsoft, Java-Script ya da hiper-metinler için hesapsızca debelenen hüper-rekabetçi programcının emeğindense, çocuklarına ve evine emek harcamanın yüz kez daha değerli olduğu inancıyla çalışma zamanını üçte bir azaltan eğitmeni model olarak alacaklardır.
> [...]
> Sayısal kapitalizmin yaşamımız üzerindeki nüfuzu arttıkça, sınıflarını gönüllü olarak terk edenlerin ve *downshifters* [vitesi küçültenler] sayısı da artacaktır... Onlardan yeni bir dünya anlayışı doğacaktır. Sayısal alanın proletaryasını bu alanın seçkin kesimiyle karşı karşıya getiren mücadelenin hedefi teknokratik ve ekonomik sorunlar değil, esasen ilkesel ve tutkulu yaşam anlayışıdır. Modern kapitalizmin bütün toplumsal etiği sorgulanmaktadır.[9]

Peter Glotz'dan biraz uzun alıntı yapıyorum; çünkü 1980 yılında üretimcilik-karşıtı ve devletçilik-karşıtı bir kültürel değişimin gelecekteki ana aktörü olarak kabul ettiğim "post-endüstriyel yeni-proletarya" fikrini döneminin bu keskin tanığında bulmaktayım.[10] O zamandan beri ortaya çıkan yenilik, serbest internet ağının ve serbest yazılımın gelişimiyle birlikte bu yeni-proletaryanın, küreselleşmiş ve malileşmiş kapitalizme bütün radikal karşı çıkışların küresel olarak yöneldiği ve kaynaklandığı geometrik yer olmasıdır.

9. Peter Glotz, *Die beschleunigte Gesellschaft*..., a.g.e., s. 127-128.
10. Bkz. André Gorz, *Adieux au prolétariat. Au-delà du socialisme*, Paris, Galilée, 1980.

Gerçekten de yazılımlar hem ağ yaratma hem de aktarım, iletişim, ortaklaşma, değiş tokuş ve üretim araçlarıdır. Sermayenin komuta yetkisi bundan böyle üretim ve değiş tokuş araçlarının belli başlılarından birinin maddiliğine ve özel mülkiyetine dahil ve bunlar tarafından garanti edilmiş değildir. Yazılım yalnızca kolektif sahiplenmeye, ortaklaşmaya ve herkesin karşılıksız kullanımına girmeye elverişli olmakla kalmaz, kısmen de bunları talep eder; çünkü onun etkinliği ve yararlılığı böylelikle artmış olur. Serbest yazılım ve serbest ağ kullanıcı-üreticilerin sanal-olarak-evrensel olan sanal topluluğu, kapitalist toplumsal ilişkilerin pratik inkârını tasarlayan toplumsal ilişkiler oluşturur.

"Çalışmanın, paranın ve değiş tokuşun ötesinde, farklı bir toplum ve ekonomi" olasılıklarını araştıran Oekonux sitesinin kurucusu Stefan Merten, "çok sayıda serbest yazılım üreticisi"nin tek motivasyonunun kişisel gelişim arzusu olduğunu ortaya çıkardı. "Kişisel gelişim, tekil bireyin kendini üretmesi, bütün üretim süreci boyunca görülür."[11]

"Programcı"yı harekete geçiren şey, "hizmet alışverişi yoluyla değil, sempati ilişkileriyle iletişim kurma, birlikte hareket etme, toplumsallaşma ve farklılaşma arzusu"ndan başka bir şey değildir diye yazar Maurizio Lazzarato.[12] "[Serbest yazılımın belli başlı öncülerinden biri olan] Torvald gibi hacker'lar için temeldeki örgütleyici faktör ne paradır ne çalışma; bu, başka şeyler yanında toplumsal olarak değer veren bir şeyler yaratma arzu ve tutkusudur" diye yazar Pekka Himanen;[13] yani meslektaşlarının saygısını hak etmesini sağlayacak bir şeydir. Hacker'ın faaliyeti gönüllü bir işbirliği etiğine dayanır. Bu etikte herkes "ortak çanağa" katkısının niteliği ve kullanım değeriyle başkalarıyla ölçüşür ve onlarla serbestçe işbirliğine girer. Ticari değişim amaçlı hiçbir şey üretilmemiştir. Değişim değeri asla hesaba katılmaz: tek önem taşıyan şey kullanım değeridir ki bu, özü gereği, ölçülebilir değildir. Ne "al gülüm ver gülüm" söz konusudur ne "herhangi bir karşılıklılık ihtiyacı: Siz sevdiğiniz şeyi sağlayın ve [ortak çanaktan] ihtiyacınız olanı

11. "Logiciel libre et éthique du développement de soi", Joanne Richards'ın Stefan Merten'le söyleşisi, *Multitudes*'in içinde, sayı 8, Mart-Nisan 2002.
12. Maurizio Lazzarato, "Travail et capital...", C. Azais, A. Corsani, P. Dieuaide (der.), *Vers un capitalisme cognitif*, a.g.e.
13. Pekka Himanen, *L'Éthique hacker*, Paris, Exils, 2001.

alın" (Merten). "Sayısal sistemin soyluları"ndan farklı olarak, hacker topluluğu her türlü üretimci prensibi reddeder: "Yaşamın farklı kesitleri –çalışma, aile, dostlar, hobiler– öyle iç içe geçmiştir ki çalışma asla merkezi işgal etmez. Birinci sırayı eğlenceye ve kişisel yaratıya bırakır..." (Himanen)

Hacker etiğinde ve estetiğinde, Marx'ın yukarıda aktarılmış pasajında ana hatları belirtilen "burjuva biçiminden soyunmuş servet"in tanımının pratiğe uygulanması görülür: Özellikle "kişisel faaliyet"le uyum içindeki, boş zaman kültürüyle aynı sıfatla kişinin eksiksiz gelişimine katkıda bulunan çalışma; değişim değeri üzerinde temellenen ticari ilişkilerin yerine "neyin nasıl ve niçin üretilmesinin uygun olacağı konusunda mutabakat"ın –mümkün olduğunca– konması[...]. "Linux, topluluğu yeni bir ekonomiye götürebilecek olan yeni bir çalışma ve yönetim tarzı örgütlenmesinin eskizidir."[14] "20. yüzyılda endüstriyel örgütlenme nasıl belirleyici olduysa, bu sistemin de 21. yüzyılda belirleyici olacağını düşünebiliriz."[15]

Ütopik bir "bakış" söz konusu olsaydı bütün bunlar elbette gülünç olurdu. Oysa söz konusu olan bir pratiktir. Bu pratik, serbest yazılımlara içkin "kendi kendini düzenleyen öğrenen örgütlenme"den yola çıkarak, Richard Barbrook'un deyişiyle, "reel anarko-komünizm" şeklinde, kapitalizmin içinde kapitalizme karşı bilinçli olarak gelişir. Bilinenlerin üretim, yönelim, bölünme ve mülkiyetinin stratejik olarak özellikle hissedilir alanını sermayenin elinden almaya çalışan bir pratiktir bu.

"BAŞKA BİR DÜNYA MÜMKÜN"

Bilinenlerin doğası, bölünmesi ve yönelimi sorunu üzerinde birazdan daha uzun duracağım. Şu an için önemli olan, serbest yazılım hareketinin militan topluluklarının, başka bir dünyanın ve başka bir yaşamın mümkün olduğunu kanıtlamaya çalışan doğrudan eylem

14. Walter Göhr, "Auf dem Weg zum Nintendo-Sozialismus?", *Express* (Alman sendikal muhalefetin aylık yayın organı), Aralık 2000.

15. T.H. Malone, R.J. Lauterbacher, "The Dawn of the E-lance Economy", *International Business Engineering* içinde. Uluslararası Ekonomik Bilişim Günleri'nde (Heidelberg, 1999) sunulan bildirilerin toplandığı eser.

ağlarının ayrılmaz parçası olmasıdır. "Reel anarko-komünizm" bir program değil, pratiktir. Pratik, programdır. Hedef, eylemi aşmamaktadır. "Dünyanın metalaştırılması"na karşı hareketin diğer bileşenleri de bu aynı ilkeyle hareket etmektedir: İktidarı elinde bulunduran kurum ve güçlerin iktidarını tözsüzleştirerek ve meşruluk yitimine uğratarak, giderek büyüyen özerklik uzamlarını sermayenin gezegen çapındaki nüfuzundan kurtararak, sermayenin halkları yoksun bıraktığı şeye (yeniden) sahip çıkarak, "iktidarı almadan dünyayı değiştirme"ye[16] çalışmaktadırlar. Sanki serbest yazılım hareketi ve "Reclaim the Street", "Ya Basta!", "People's Global Action", "Başka Bir Dünya Mümkün", "Via campesina" ya da –tek bir el silah bile sıkmamış fakat on kadar başka hareketi ortak bir bildirge etrafında toplamayı başarmış– "Zapatist Kurtuluş Ordusu" gibi diğer hareketler, ortak dölyatağı serbest ağlar olan, sürekli farklılaşma ve yeniden oluşma yolundaki aynı hareketin bileşenleri gibidirler: Hiç ara vermeden kendi kendini üretmekte ve kendi kendine örgütlenmekte olan, her önerinin dikkate alındığı, tartışıldığı, herkesin katkısıyla zenginleştirildiği ve geliştirildiği "konsensüs yoluyla demokrasi" prensibi üzerine kurulmuş, merkezsiz yatay ağların hiyerarşik olmayan yapısı.

Devrim, sistemin dış güçler tarafından altüst edilmesi sayesinde olmayacaktır. Sistemin inkârı, sistemin kendisinin neden olduğu alternatif pratiklerle sistemin içinde yayılır. Ve bu pratikler içinde sistem için en tehlikeli biçimde bulaşıcı olanı, vazgeçemeyecek olduklarıdır.

> Pascal Jollivet, Himanen'in kitabı hakkında şunu yazmıştır: "İnsan davranışının kapitalist mantıktan kurtulduğu faaliyet alanları varsa ancak kapitalizm işleyebilir... Çağımız, paradoks çağıdır... Yeni bilişim ekonomisindeki işletmelerin karşı karşıya kaldığı ikilem, kapitalist başarının ancak araştırmacıların çoğunda komünizmin kalıcılığıyla mümkün olabilmesidir."[17]

16. *Change the World without Taking Power*, John Holloway'in eserinin adıdır (Londra, Pluto Press, 2002); ancak ismininin vaadini yerine getirememektedir. Buna karşılık Miguel Benasayag ile Diego Sztulwark'ın *Du contre-pouvoir* adlı eseri (Fransızca tercümesi Anne Weinfeld, Paris, La Découverte, 2001) Holloway'in kitabının adına gayet iyi denk düşmektedir.

17. Pascal Jollivet, "L'éthique hacker de Pekka Himanen", *Multitudes* 8, Mart-Nisan 2002.

"Araştırmacıların komünizmi" ya da serbest ağların anarko-komünizmi eğer toplumsal gövdeye yayılıyorsa ve bu gövdenin yeniden oluşumuna katalizörlük ediyorsa, bu elbette ki başka bir dünyanın mümkün olduğunun eskizi olduğundandır. Global bir değişim ancak belli türde bir koalisyon tarafından taşınırsa mümkün görülebilir. Devrimler ancak, kendilerinin ve başkalarının yabancılaşmasının en fazla bilincinde olanlar ile en yoksulların ittifakı sonucu gerçekleşir. "Başka dünya" için, başka bir küreselleşme için çokbiçimli harekette beliren şey bu ittifaktır. Bu ittifakın farklı bileşenleri, akademisyen, ekonomist, yazar, sanatçı, bilim insanı bolluğunun muhalif sendikacılarla, sanayi dönemi sonrasının yeni-proleterleriyle, kültürel azınlıklarla, topraksız köylülerle, işsizlerle ve geçici işçilerle bağ kurmasıyla ve onlar sayesinde radikalleşmesiyle canlanmıştır. "Sayısal kapitalizm yaşamımız üzerindeki tahakkümünü artırdıkça, hoşnutsuzların sayısı da artacaktır" diye yazıyordu Peter Glotz. "Bu hoşnutsuzlardan yeni bir dünya anlayışı doğacaktır."[18] Çatışmanın kozları, onun gözünde, esasen kültüreldi; oysaki kültürel çatışmanın gerçekte son derece politik kozları vardır. Ufalanıp dağılan bir toplumun küçük çatlaklarında başka yaşam tarzlarının ve başka toplumsal ilişkilerin deneyimlenmesi, sermayenin ruhlar ve bedenler üzerinde uyguladığı denetime saldırır ve onu meşru olmaktan çıkarır. Kapitalist toplumun kısıtlama ve değerlerinin artık doğal görülmemesi, hayal gücünün ve arzunun güçlerini serbest bırakır.

YAŞAM GELİRİNİN TEMELLERİ

Herkes için geçerli, koşulsuz ve garanti altına alınmış bir toplumsal gelir fikrini öncelikle bu açıdan değerlendirmek gerekir. Bu fikir uzun süredir gündemdeydi; fakat 1995 ve 1997 grev ve gösterileriyle birlikte Fransa'da makul bir talep halini almış ve başka ülkelere de sirayet etmiştir. Geniş bir yelpazedeki toplumsal güçleri anti-kapitalist bir perspektifte birleştirme kapasitesi gibi, bulgusal değeri de çok büyüktür (bu konuya geri döneceğim).

18. Peter Glotz, *Die beschleunigte Gesellschaft*..., a.g.e., s. 128.

"Yaşam geliri talebinin çekiciliği ve cazibesi" diye yazmıştır Peter Hartel, "çevrenin ve doğanın korunmasına yönelik kısmen kurumsal birliklerden, sendikalardan, kadın hareketlerinden ve yardım cemiyetleri temsilcilerinden işyerlerindeki işçi muhalefeti gruplarına, işsiz komitelerine, sosyal yardım alanlara ve göçmen gruplarına dek uzanan ittifakları mümkün kılmasında yatmaktadır. 'İlerici' toplumsal güçlerin bu tür ittifakı özellikle kapitalizmi aşan politik bir perspektif hayal etmeye imkân tanıyan koşuldur."[19]

Fakat böyle bir perspektife açılabilmek için talebin öncelikle yeterli bir gelir garantisine yönelik olması gerekir. Yeterli olmalıdır; çünkü her yetersiz gelir garantisi, başka kisve altındaki bir işveren sübvansiyonu olarak işler: Yetersiz ücretli ve insan haysiyetine yakışmayan çalışma koşullarında istihdam yaratmalarına destek olur ve onları bu yönde teşvik eder. Yeterli bir gelirin koşulsuz garantisi talebi, servet yaratmanın tek yolunun, keza toplumsal değeri kabul gören tek faaliyet türünün bağımlı çalışma olmadığı anlamına gelmelidir. Yeterli bir gelir garantisi, ölçülebilir ya da değiş tokuş edilebilir olmayan içkin servetlerin yaratıcısı bir başka ekonominin büyüyen, potansiyel olarak başat önemine işaret ediyor olmalıdır. Servet yaratma ile değer yaratmanın birbirinden koptuğunu tespit etmelidir. "İşsizliğin" toplumsal faaliyetsizlik ya da topluma yarar sağlamama değil, sermayenin doğrudan değerlenmesi ve yarar sağlamama anlamına geldiğini ortaya koymalıdır.

İşsizlerin ve geçici çalışanların hareket ve sendikalarının yaydığı, "hepimiz potansiyel işsiziz, potansiyel geçici işçiyiz, ara sıra çalışanız" şeklindeki kolektif bilinçlenme, yalnızca hepimizin geçici işlere ve ücretlilik ilişkisinin kesintiye uğramasına karşı korunmamız gerektiği anlamına gelmez; aynı zamanda, bu ilişki içinde tükenmeyen ve bu ilişkiyle çakışmayan toplumsal bir yaşama hepimizin hakkı olduğu; çalışma ilişkisinin kesintileri ve süreksizlikleri de dahil olmak üzere, ekonominin üretkenliğine hepimizin dolaylı ve görünmez biçimde katkıda bulunduğu anlamına da gelir. Üretilen toplumsal servet kolektif bir maldır ve bunun yaratılmasına her bir kişinin katkısı asla ölçülememiştir, hele ki bugün hiç ölçülemez;

19. P. Hartel, "Exit to Paradise? Die strömende Linke und das Existenzgeld", *Express* 4, 1999.

herkese yeterli ve koşulsuz gelir hakkı, sonuçta, bilincinde olsak da, olmasak da birlikte ürettiklerimizin bir bölümünün ortaklaştırılmasına denktir.

"İşgücü"nün artan bir oranı "değer" üretmeye artık gerekli ya da yararlı olmadığında, insan faaliyeti, sermaye ilişkilerinin dışında ve bu ilişkilere karşı, içkin değerler ve paraya çevrilemez servetler yaratarak serpilip gelişebilir ve gelişmelidir. Garanti edilmiş yeterli gelir bu gelişmenin koşuludur. Bu talebin onaylanması, "hacker etiği"nin uzantısı niteliğindeki AC! metinlerinde görülür. Örneğin Laurent Guilloteau şöyle demektedir: "[İşsizlerin] büyük çoğunluğu tam gün çalışmaya dönüş hayalini savunmamaktadır; yaşamın tam gün kullanımını icat etmek, bunu deneyimlemek daha önemlidir."[20]

> AC!'nin gelir komisyonunun bir metninde şu belirtiliyor: "Bizce, gelir garantisi bir sadaka, 'bir şey yapma' ['çalışmak' anlaşılmalıdır!] yükümlülüğüne yol açan faaliyetsizlik için verilen para değildir. Bizce gelir güvencesi bir haktır. Bu hakkı talep ediyorsak, herhangi bir biçimde toplumsal servet üretimine katıldığımız –ya da gereken imkânlara sahip olabilirsek katılabileceğimiz– içindir [...]. Biz ücretlendirilmemiş bir toplumsal servet üretiyoruz [...]; bu servet gündelik problemlere hâkim olmamıza, bilgi alışverişinde bulunmamıza, sefaletten ve sıkıntıdan kaçmamızı sağlayacak inisiyatifler almamıza yardım eden kolektif özörgütlenme, karşılıklı yardım ve destek sistemlerinin farklı biçimlerinden ibarettir [...]. Mecbur bırakıldığımız faaliyetlerden çok daha zenginleştirici faaliyetler geliştirme imkânı sağlamak istiyoruz."[21]

Bu metin, gelir garantisinin iktisadi açıdan haklılığından politik haklılığına doğru ilginç bir kaymayı göstermektedir. Gerçekten de ilk aşamada, gelir garantisi hakkını işsizlerin "ücretlendirilmemiş toplumsal servet" üretimine dayandırmaktadır. Bu durumda, gelir garantisini üretici bir faaliyetin "ücretlendirilmesi" olarak mı kabul etmek gerekir? Bu fikir daha ileri sürülür sürülmez terk edilmiştir. Üretilen toplumsal servet farklı biçimlerdeki toplumsal bağdır; yani içkin bir servettir. Oysa, toplumsal bağ ürettikleri için insanlar ücretlendirilirse, bu bağ üretimi gelir garantisinin koşulu haline getirilmiş olur. Gelir garantisi

20. Laurent Guilloteau, "AC!", Yann Moulier-Boutang, *Futur antérieur* 43, 1997-98/3.
21. AC! Gelir Komisyonu, Ekim 1998.

yalnızca koşulsuz olmaktan çıkmakla kalmayacak, dahası bundan yararlananların kullanımı da idari olarak kayıt altına alınmış olacak, en azından denetlenecektir. Bu durumda, bir "yurttaşlık ücreti"yle ödenen "yurttaşlık faaliyetleri" senaryosuna geri yuvarlanırız.

"Bir şey yapma yükümlülüğü"ne bağlı olan ve bu yapılan şeyi ücretlendiren gelir güvencesi fikri de özellikle reddedilmiştir: Koşulsuz olarak garanti edilmiş yaşam geliri, "çok daha zenginleştirici faaliyetler geliştirme imkânları" arasında yer alır. Bu faaliyetler, "önceden mevcut herhangi bir ölçüye göre" ölçülebilir ya da değiş tokuş edilebilir olmayan servetler yaratan faaliyetlerdir. "Burjuva biçiminden soyunmuş" servet ile iktisadi anlamdaki değer arasındaki kopuşla burada karşılaşıyoruz. Serbest yazılım hareketinde görülen faaliyet ile gelir arasındaki tersine dönmüş ilişkiyle burada da karşılaşıyoruz: Gelir, artık bir servet yaratmanın ücretlendirilmesi ya da ödülü olarak anlaşılmamaktadır. Üretimin ürün oluşu, kendileri dolayısıyla ve kendileri için bir servet ve bir amaç olan faaliyetlerin gelişimini mümkün kılar. "Yaratıcıların yaratmasını, mucitlerin icat etmesini, işbirliğinde bulunmak için ne işletmeye ne ustabaşına ne de işverene ihtiyaç duyan çok sayıda eylemcinin toplumu icat etmesini ve karşılıksız işbirliği ağları biçiminde toplumsal bağ yaratmasını"[22] sağlayan budur.

Kısacası, gelir garantisi, başka bir şeyle değiş tokuş edilebilir olmayan ve böyle bir şey üretmeyen, parasal eşdeğeriyle ölçülüp ifade edilemeyen, pazar dışı, muhasebe dışı ve norm dışı bütün bu faaliyetleri mümkün kılmalıdır. Koşulsuzluk ilkesinin önemi buradadır: Ölçülebilir olmayan faaliyetlerin içkin değerini her türlü toplumsal ön-tanımdan ve buyruktan kurtarmalıdır. Yaşam geliri hakkının koşulları olarak kurumsal bakımdan öngörülen bu faaliyetlerin geçinme araçlarına dönüşmesini, işsizlerin ille de hayır işi yapma zorunluluğunu engellemelidir. "Bütün yaratıcı yetilerin serpilip gelişmesi"ni "önceden saptanmış hiçbir ölçüye sığınayan, kendi başına bir amaç" yapmalıdır; istihdam edilebilir olma buyruğunun gereği olarak mecburen kendini üretme değil, arzulandığı için sürdürülen bir amaç olmalıdır.

22. Yann Moulier-Boutang, "Propriété, liberté et revenu dans le 'capitalisme cognitif'", *Multitudes* 5, Mayıs 2001.

Dördüncü Bölüm

...Yoksa İnsan-Sonrası Bir Uygarlığa mı Gidiliyor?

BİLGİ BİLİNENLERE, BİLİM HİSSEDİLİR DÜNYAYA KARŞI: İNSANLIKTAN ADIM ADIM UZAKLAŞMA

Zekâ birbirinden ayrılamayan ve birbirine indirgenemeyen yetenekler toplamıdır: Öğrenme, yargılama, analiz etme, akıl yürütme, öngörme, hatırlama, hesaplama, yorumlama, anlama, hayal etme, öngörülemeyene karşı koyma... Bir proje, arzu ya da ihtiyaç doğrultusunda bir hedefin sürdürülmesinde bu yeteneklerin uygulanması gerekli görüldüğünde ancak zekâ gelişir ve anlam bulur. Hissedilir dünyayı geliştiren, örgütleyen, duyumsal ve biçimsel niteliklerin uzamsallığını, zamansallığını ve sonsuz çeşitliliğini farklılaştıran yeteneklerin, bedensel bilgilerin, merak ve duyarlılıkların gelişimi yoluyla, yaşam alanının taleplerine, direnişlerine, tehditlerine karşı koyma kapasitesinden ayrılamaz. Başkalarıyla karşılaşma ve iletişim kurma, onların niyet ve duygularını sezme yeteneğinden de. Psikoloji bu

sezgisel gerçekliği sonunda kanıtladı: Zekâ duygusal yaşamdan, yani duygu ve heyecanlardan, ihtiyaç ve arzulardan, kaygılardan, umutlardan ya da öznenin beklentilerinden ayrılamaz. Bunların yokluğunda, yargı, öngörü, yorumlama, düzenleme yeteneği eksik olur; analiz, hesap, hatırlama yeteneğinden –kısacası makine zekâdan– başka bir şey kalmaz geriye.

Bir "bilgi toplumu" olarak kendini göstermek ve böyle temsil edilmek, yerine geçen uygarlığın anlam yoksulluğuyla karşılaştırıldığında anlam doludur. Gerçekten de bilgi ille de zekâyı gerektirmez. Ondan daha yoksuldur. Bir toplumun kendine sorması gereken ve politik açıdan temel önemdeki soruyu bilmez: Bilgiye bağlı olan nedir, bağlı olmayan nedir? Bilmek nedir, neyi bilmek isteriz ya da neyi bilmeye ihtiyacımız var?

Zekâ kavramı insan yeteneklerinin tüm yelpazesini kapsar ve sonuçta, kültür toplumu gibi bir toplum anlayışına temel olarak hizmet edebilirken, bilgi kavramı bu olasılığı dışlar. Burada, bir kez daha, bilgi ile bilinen arasındaki temel farka geri dönmemiz gerek.

Bilme, tanımı gereği, daima –maddi ya da değil; gerçek ya da değil– bir nesneyi, kendi içinde varolan, benim dışımda, benden ayrı ve kendi kendine yeterliliğe sahip olarak (fenomenolojik söz dağarında *Selbständigkeit*) varolan "ob-je" [ön-şey] olarak bilmektir. Bilinen şey, varlığı bana hiçbir şey borçlu olmayan bir nesne olarak ortaya konmuşsa eğer, bilinen olarak bilinir. O bana bağlı değildir. Ben ondan sorumlu değilimdir.

Nesne, eğer belirlenimlerine denk düşen her nesneyi aynı nesne olarak tanımlıyorsa bilinen statüsündedir. Bir nesnenin kendi belirlenimleriyle tanımlanması ve bunlarla özdeşleşmesi elbette ki soyut bir toplumsal imalattır. Bilim ancak doğayı ele almasını sağlayan prensip ve yasalar sayesinde doğada kavrayabildiklerini tanır. Bilim doğayı –diyordu Kant– ancak "Aklın sorduğu" sorulara cevap vermeye zorlar ve doğadan, prensiplerinin onu aramaya hazırladığı şeyi öğrenebilir. Bilgi nesnesini tanımlayan belirlenimler o halde kültürel ve toplumsal olarak nitelendirilmiştir. Nesneye, gerçekliği olmayan bir hakikatin kimliğini verirler. Bilgi, toplumsal bir çıraklığın sonucudur; öncelikle, gerçeğin toplumsal olarak geçerli idrakını temellendirmeye hizmet edecek şekilde toplumsal olarak oluşmuş

belirlenimlerin bilinmesidir. Okulda öğretilen, verili bir toplumda ve dönemde geçerliliği olan belirlenimlerin bilinmesidir; şeylerin hissedilir gerçekliğinin sezgisel bilgisi ise, esasen, eğitimin en azından kısmen sansürlediği ya da gözden düşürdüğü okul dışı deneyimle edinilir. Muhtemelen de sanatsal düzlemde ifade bulur.

Bizim dünya ile ilk ve başlangıç ilişkimiz bilgi değildir; sezgisel, ön-bilişsel ile bilinenlerdir. Biz dünyayı başlangıçta deneyimle, hissedilir gerçekliği içinde öğreniriz, bedenimizle "anlarız" ve duyumsal yeteneklerimizi kullanarak ortaya sereriz; bilgisini edinir, onu biçime sokarız; duyumsal yeteneklerimiz de onun tarafından "biçimlendirilir". Biz dünyayı bedenimizle öğreniriz ve bedenimizi de kendisini ortaya koyarken dünyayı açmasını sağlayan eylemlerle. Bedenin bildiği, onun tarafından "yaşanan" bu "hissedilir dünya" –Husserl'in 1906'da belirttiği gibi– "tek gerçek dünyadır; varolan olarak gerçekten algılanır. Deneyimine sahip olduğumuz ve deneyebileceğimiz tek dünya, gündelik olarak yaşadığımız dünya"dır.[1]

Bu ön-bilişsel bilinenler olmadan bizim için hiçbir şey anlaşılır, kavranılır, anlam dolu olmaz. Bu bilinen, "kesinliklerimizin zeminidir" (Husserl), varlığımızın oluştuğu gerçeklikler rezervuarıdır. Bilgi, konusu haline asla getirmeden bildiğimiz ve yapabildiğimiz her şeyi kapsar: örneğin yürüyebilme, kendimizi yönlendirebilme, konuşabilme, nesneleri kullanabilme, yüz ifadelerinin ve ses tonlarının metadilini anlayabilme. Yaşanan toplumsal dünyanın dilini ve nesnelerinin nasıl kullanıldığını kullanarak öğrendik. Ön-bilişsel ve informel bilgilerimizin bütünü bilincimizin dokusunu oluşturur; kişinin duyumsal, duygusal ve entelektüel gelişiminin tamamlanacağı –ya da yokluğunda tamamlanamayacağı– temel budur.

Bir kültürün ve bir uygarlığın niteliği, yaşam dünyasına dair bilinen sezgisel şeyler ile bilgilerin gelişimi arasında yaratmayı başardıkları dinamik dengeye bağlıdır; yaşama dair bilinenler ile bilgilerin gelişimi arasında kurulan sinerjiye, olumlu tepkiye bağlıdır; bilgilerin gelişiminin, yaşam dünyasının niteliğini, "yaşam kalitesi"ni artırma

1. Edmund Husserl, *Einleitung in die Logik und Erkenntnistheorie*, 1906-1907'de verilen ders. Gesammelte Werke. XXIV, s. 182."Topik Sorunu" üzerine denemesinde aktaran ve yorumlayan Rudolf Boehm'dir; *Maurice Merleau-Ponty zum Gedächtnis*. 2001, yayımlanmamış. Bu eser *Critique des fondements de l'époque*'un (*Kritik der Grundlagen des Zeitalters*) devamıdır (Fransızca tercüme Benoît Thaddée Standaert. Paris, L'Harmattan, 2001).

yönündeki kapasitesine bağlıdır; biçimlerinin, renklerinin, seslerinin, maddelerinin zenginliğiyle, uzamsal örgütlenmesiyle, konutların ve aletlerin tasarlanışıyla, değiş tokuşların ve iletişimlerin kolaylığı ve çokyanlılığıyla, işbirliği tarzlarıyla bizim yeteneklerimizin gelişimini teşvik eden toplumsal ve doğal bir çevreye bağlıdır.

Sezgisel olarak anlaşılamayanı düşünmeyi sağlayan bilgiler, yaşama dair bilinenleri tamamlar, düzeltir ve sürdürür mü? Bu bilinenlerin kapsamını ve ufkunu genişletir mi? Herkes tarafından kabul edilebilir ve özümsenebilir olmaya çalışır mı? Bu bilgilerin –bilimlerin– gelişimi, yaşam dünyasından kaynaklanan ihtiyaç, arzu ve özlemlerin rehberliğine ve yönlendirmesine izin verir mi? Sinerji oluşturmayı amaç edinerek bilinenlere mi eklemlenirler yoksa gerçek bilginin tekelini bilim için talep ederek, yaşama dair bilinenleri gözden mi düşürürler?

Bu sorular, ekolojist hareketin kökenindeki kültürel, toplumsal ve politik eleştirinin kurucu temalarıdır. Bu hareketin başlangıçta "doğayı savunma" kaygısından değil, hepimizin en temel ortak malı olan yaşadığımız bu dünyayı özel kişilerin sahiplenmesine ve onun yıkımına direnişten doğduğunu başka yerde belirttim.[2] Giderek daha iyi örgütlenen bu direniş hem mega-teknolojilere hem toprak spekülasyonuna karşı çıkıyor; gerek kimyasal kirlilik gerek ses kirliliğiyle, betonlaşmayla, ışık, hava, su, sessizlik, uzam, bitki örtüsü gibi karşılıksız ilk servetlerin az bulunur hale gelişiyle yaşayanları kendi yaşam ortamlarından yoksun bırakan yönetimlere karşı duruyordu. Esasen kültürel ve yerel görünümlü bu direniş ve protestolar, Britanyalı bir grup bilim insanının ve kısa süre sonra da, Roma Kulübü'nün finanse ettiği Amerikalı bir ekibin, sanayi ekonomilerinin büyüme türünün yeryüzündeki yaşamın doğal temellerini yok ettiğini ve giderek artan bir bedel karşılığında günbegün daha da kötü yaşamaya yönelttiğini kanıtlamasından sonra, 1970'li yıllar boyunca hızla politikleşti.

"Daha fazla" ile "daha iyi" arasındaki bağ kopmuştu. Önceki bölümde sözü edilen "değer" ile "servet" arasındaki ayrılık, şimdi "bilgi" ile "yaşama dair bilinenler" arasındaki ayrılığa bağlı gözükmektedir. Doğaya hâkim olduğu ve doğayı insanların iktidarına tabi kıldığı iddiasındaki mega-teknolojik aygıtlar insanları bu iktidarın aygıtlarına

2. André Gorz, "L'écologie politique entre expertocratie et autolimitation", *Actuel Marx* 12, 1992.

tabi kılarlar. Özne onlardır: Doğaya hâkim olmak için doğayı ortadan kaldıran ve insanlığı bu tahakkümün hizmetine girmeye mecbur eden tekno-bilimsel mega-makine.

Sermayenin makine dairesinde somutlaşan teknik-bilimsel bilgilerin gelişimi bir zekâ toplumu değil, Miguel Benasayag ile Diego Sztulwark'ın söylediği gibi,[3] bir cehalet toplumu yaratmıştır. Büyük çoğunluk giderek daha çok şey bilmekte fakat daha az anlayıp kavramaktadır. Bağlamı, kapsamı ve anlamı, özellikle de "tekniği yönlendiren bağımsız kombinasyonları"[4] bilmeyen uzmanlar, uzmanlık bilgilerinin fragmanlarını öğrenmektedir. Ortak gerçeklikler, sezgisel olarak bilinen şeyler, doğru bilgi tekeline sahip oldukları iddiasındaki profesyonel "bilici" kitlesi tarafından gözden düşürülmüştür. İvan İllich, anlaşılmaz bir dünyada bireylerin yeteneksizliğinin sorumluluğunu yüklenmeyi onaylayan bu meslekleri "yeteneksizleştirici meslekler" olarak adlandırıyordu.

Tekno-bilim, insan bedeninden talep ettiği davranışlarla, şart koştuğu hızlı ve yoğun tepkilerle, insan bedenini aşan, tersleyen, tecavüz eden bir dünya üretti. Bedenin bildikleri ve ihtiyaçları ile teknik-ekonomik mega-makinenin "ihtiyaçları" arasındaki çelişki hastalıklı bir hal almıştır. İnsan bedeni, diye yazar Finn Bowring, "makinelerin yeniden üretimine engel olmuştur. George Dyson'un naif tanımıyla, insanoğlu, enformasyon ve bilgilerin dolaşımı ve işleyişi yüzünden 'darboğaz'lara girmiştir: 'Makinelere kıyasla ancak sınırlı bir miktarı özümleyebilir ve hatta daha azını üretebiliriz' ".[5]

İnsan "tedavülden kalkmıştır"; maruz kaldığı ihlal ve tecavüzlerin strese soktuğu sinir sistemini "sakinleştirmek" için onu kimyasal protezlerle ve beyin kapasitesini artırmak için de elektronik protezlerle donatmak gerekir. Bilim ve sermaye, hedefleri aynı olmasa da bu ortak girişimde ittifak halindedir. Yalnızca ekoloji –geniş anlamda– yaşamın gelişmesine ve bu gelişmeye imkân tanıyıp teşvik eden bir yaşam çevresinin (*environment*) hizmetindeki bir bilimi geliştirmeye çalışmaktadır. Fakat, kırk kadar bilim insanının ekolojiyi bilim-karşıtı olmakla suçladığı manifesto hatırlanacaktır. Çünkü, çevre-sever [eko-

3. *Du contre-pouvoir*, a.g.e., s. 110-111.
4. A.g.e., s. 111.
5. Finn Bowring, *Science, Seeds and Cyborgs*, Londra, Verso, 2003, Bölüm 11. G. Dyson'dan yapılan alıntının kaynağı: *Darwin Among the Machines*, Londra, Penguin, 1997, s. 209.

zofik] uzantılarıyla ekoloji, karmaşık sistemlere bütüncül [holistik] bir yaklaşımın sonucudur. Canlıyı, tahakküm kurmak için değil idare etmek için anlamak isteyen yalnızca ekolojidir. Bu kaygı içerisinde, yaşama dair bilinenlere entegre ve asimile olmuş, bilgelik ve iyi yaşam arayışını aydınlatan kültürün bir bileşeni olmayı tek isteyen odur.[6]

BİLİM VE BEDENDEN NEFRET

Bilgi ile bilinenler, bilim ile yaşam dünyası arasındaki ayrılığın kaynağı "doğanın matematikleştirilmesi"nde yatmaktadır. İlk olarak Husserl'in 1936 yılında *La Crise de la science européenne* [Avrupa Biliminin Krizi] adlı eserinde gösterdiği şey budur.[7] Matematikleştirme, hissedilir dünyanın deneyimi karşısında bilginin özerkleşmesini tüm diğer tekniklerden daha başarılı bir şekilde radikalleştirir. Matematikleştirme sayesinde, idrak gücü yaşam deneyiminin gerçekliklerinden soyutlanma olanağı edinir. İdrak gücü, kendi yaklaşımlarını, kesin olarak tanımlı yasa ve kuralların belirlediği kesin işlemlerle sınırlandırmak zorunda kalır. Düşünceyi –Descartes'ın deyimiyle– "beden hapishanesi"nden kurtarır. Bu ifade o zamandan günümüze, yapay zekâ öncülerinin "bedensiz düşünmek"inin de aralarında olduğu birçok varyant halinde yeniden ele alınmıştır.

Fakat "bedenden bağımsızlaşmış" düşünce bedenden kurtularak, maddesiz bir hapishanenin bambaşka kısıtlayıcı sınırları içine kapanır: bu sınırlar, bir korse gibi, bedeni mekanik biçimde işlemeye zorlar ve böyle işlemesini sağlar. Husserl'in deyişiyle, "hesap tekniği için zorunlu olmayan bütün düşünme tarzlarını ve bütün gerçeklikleri devre dışı (*ausschalten*)" bırakır. Bilincin sürekli elden geçirilen dokusunu oluşturan ihtiyaçlar, arzular, zevkler, acılar, kaygılar ya da umutlar da elbette bu "zorunlu olmayan"lara dahildir. Duyumsal yaşamdan bu şekilde ayrılmış olan ve tek amacı, irrasyonelden arınmış düşüncenin yasa ve kuralları olarak kabul edilen hesabın yasa ve kurallarına göre

6. Kültürün bilimle döllenmesi kaygısı, *Transversales Science Culture* adlı süreli yayının özgün programıdır. Derginin, Jacques Robin etrafında toplanmış olan kurucuları sistemler teorisinin öncülerine bağlıydılar.

7. Husserl'in bu eserinin ilk bölümü 1936 yılında Belgrad'da yayımlanan *Philosophia* dergisinin birinci cildinde, fasikül 1-4, s. 77-176'da çıktı.

işlemek olan idrak gücü, deneyime ve başka türlü düşünme biçimlerine uzak gerçeklik katmanları keşfeder. Bedenin ağırlıklarından kurtulmuş olan idrak gücünün yasalarının aynı zamanda evreni yöneten yasalar olduğu şeklindeki şaşırtıcı keşfi yapar.

Bu keşif Kepler ve Galileo'da, Leibniz ve Descartes'ta da ifade bulmuştu. Kepler ve Galileo, gök cisimlerinin hareketlerini açıklamayı başardıkları matematik yasaların Tanrı'nın evreni yarattığı dil olduğuna inanıyordu. 1854 yılında George Boole buna dair ilk önemli tanıyı ortaya koydu: Düşüncenin yasalarının özü matematikti; evren yasalarıyla aynı özdendi. Başka bir deyişle, Tanrı matematikçilerle aynı dilde eser yaratmıştı. Bundan şu sonuç çıkıyordu: Matematik düşünce, kendi yasalarına göre işleyen düzenekler yaratabilir; bu düşünce düşünen makineler içinde maddileşebilir. Bu makineler sayesinde insanın kendine özgü tanrısallığı yaşamın yeni ve yüksek biçimlerine doğru aşılacaktır.[8]

Yüzyıl sonra, 1956 yılında, Newel ve Simon, Boole'un öngörüsünü ilk kez pratikte doğruladı: Russell ile Whitehead'in *Principia Mathematica*'sının bir teoremini kanıtlayan bir bilgisayar, başka bir deyişle, yapay zekâ öncülerinin gözünde, insanın kendi tini gibi işleyebilen makineler yaratacağını kanıtlayan bir düşünme makinesi tasarladılar. Alan Turing'in 1963 yılında diyeceği gibi, "insanların ruhu makinelerine nakledilebilir".[9]

Fakat bütün bunlar ters yönde de ifade edilebilir ve tinin, kendisi gibi işleyen makineler yaratabileceği değil, tersine, matematikleştirici tinin gerçeği saf dışsallık olarak ortaya koyabildiği makinesel düşüncenin, bu düşüncenin makinesel dışsallığını yaratabileceği söylenebilir. "En özgül anlamda tanrısal olan"ın içinde tinin zaferi anlamına gelen "tinsel makineler"[10] yaratmak yerine, matematikleştirici düşünce, bir makine gibi hareket etmeyi seçmiş olan tin üzerinde makinelerin zaferini yaratır.

Teorilerin ve yapay zekâ alanında gerçekleştirilen şeylerin temelinde, "tin"in esasen "düşünce", düşüncenin ise matematiksel öz

8. Krş. George Boole, *An investigation in the Laws of Thought on which are founded the Mathematical Theories of Logic and Probabilities*, Douvres, 1854.

9. Krş. A. Turing, "Computing Machines and Intelligence", E. Feigenbaum (der.), *Computers and Thought*, New York, McGrawHill, 1963.

10. Ray Kurzweil, *The Age of Spiritual Machines*, Londra, Phoenix, 1999.

olduğu ve ancak bedenden ayrılırsa, "tutkular"dan, bedensel özlü duygu ve heyecanlardan kurtulursa kendi "tanrısal" özüne denk olacağı inancı bulunur. Bu şekilde cisimsizleştirilmiş düşünce, hissedilir dünya deneyiminin bize gösterdiği şeyin ötesini tanıyabilir. Yaşamın doğal olgusallığından, doğaya bedensel içkinliğimizden bize gelen sonluluğu ortadan kaldırır. Bu düşünce, kendi yasalarının bilgisiyle işlem görerek, kendi öznelliğimizi idrak gücümüzün işlemleriyle beslemekten bizi muaf kılacağından, hatalara ve yanılsamalara karşı korunur. Kendini üstlenmek ya da kendinden sorumlu olmak zorunda değildir. Belirli hiçbir çıkar ya da hedef tarafından motive edilemez. Bilginin peşine bilgi için düşer ve hakikate erişmenin koşulunu içeriklere, çıkarlara ve tutkulara ilgisizlikte bulur.

Bundan böyle ne dünyayı dönüştürmek ne de dünyaya hâkim olmak söz konusudur: "insan"ın kendine belirli herhangi bir yaşamı –bir diğerini değil– üretmesi de söz konusu değildir. Paul Valéry'nin deyişiyle, "işe yaramaz gücün yüce yoksulluğu"na[11] erişmek söz konusudur; bu "yoksulluğa" göre, her belirli varoluş "düşkünlük"tür.[12]

"Tin"i olgusallıktan kurtarmayı ve Tanrı'nın dengi kılmayı açıkça hedef edinmiş tek girişim bilimdir. Bedensel varoluşu, sonluluğu, ölümü reddetmek, yaşamın doğallığından ve doğadan, bir kadının bedeninden doğmuş ve bir yumurta ile bir spermin tesadüfi buluşmasıyla döllenmiş olmaktan nefret ederek, kendi kendinin temeli (*ens causa sui*) olma projesini ifade eder. Yaşamın doğal olgusallığı ve dolayısıyla annelik karşısındaki bu nefret, kadın rahminin yerine yapay bir rahim koymak için "bilim"in sergilediği çabalarda özellikle açık seçik ifade bulmuştur. "Ektojenez [organizma dışı] gebelik" gerçekleştirmek için başvurulan bahane, "kadını hamileliğin köleliklerinden kurtarma"

11. Ben bu ifadeyi, *Variété I*'de "Leonardo da Vinci'nin Yöntemine Giriş"ten önce gelen "Not ve Konuduşu"ndan aldım. 1919 yılında yazılmış bu bayranlık verici metinde Paul Valéry, bilinç varlığının fenomenolojik indirgenme yoluyla ilk analizini farkında olmadan yapar. Bu varlığı, ne yaparsa yapsın kendisiyle çakışmama olarak tarif eder; sürekli yaratı; olgusallığının olumsallığının ("kendi 'beden'ini ve kendi 'dünya'sını işlevinin kapsamının yönelik neredeyse keyfi kısıtlamalar olarak görmeye cesaret eder") ve varolanın olumsallığının ("şaşırtıcı olan şeylerin var olması değildir; böyle olmaları ve başka türlü olmamalarıdır"; "algılanabilir olan her şeyi" kapsayan "herhangi bir şey olmanın tanımsız reddi") keskin bilinci.

12. Eksiksiz belirlenimsizlik olarak kendiyle çakışma, her belirlenime "düşkünlük" olarak bakan "proje yokluğu", Georges Bataille'ın *L'Expérience Intérieure* ve *Le Coupable*'ındaki (Paris,Gallimard, 1943 ve 1944) bu ünsel deneyimlerin ana temasıdır.

kaygısıdır. Fakat bu kaygı hızla bir başka kaygının kisvesi olabilmektedir: İnsanın üremesini teknik-bilimsel rasyonelleştirme kaygısı.

Harvard'da profesör olan, Biyo-medikal Etik Uzmanı Joseph Fletcher, "sorumlu mevkideki çok sayıda embriyo-bilimcinin, plasenta-bilimcinin ve fetus-bilimcinin" görüşünü ifade ettiğini söyleyerek şunu duyurmuştur: "Rahmin karanlık ve tehlikeli bir yer (*a dark and dangerous place*), tehlikelerle dolu bir yer olduğu kanısındayız. Potansiyel çocuklarımızın mümkün olduğunca gözlenebileceği ve korunabileceği yerde bulunmasını arzu ediyoruz." *İn vitro* döllenme, şeffaf yapay rahimler, gebeliğin tıbbi gözetimi, üreme, erkeklerin, uzmanların işi olmalıdır; rasyonelleştirilmeli, kurala bağlanmalı, doğallığından koparılmalıdır ve özellikle kadın –toplumların daima irrasyonel bir varlık olarak kabul ettiği, duyguların ve tutkuların idaresindeki kadın– anneliğin çocukları üzerinde anneye verdiği ve topluma teslim etmesi durumunda ise tehlikeye soktuğu güçlerden kesin olarak yoksun bırakılmalıdır. Bu yoksun bırakma, hamileliğin ve anneliğin doğrudan ortadan kaldırılması, "insan varlıklarının klonlanması tümüyle gerçekleştirilebilir olduğunda ve ektojenez gebelik yeniden rahme yerleştirme evresinin yerine rahatlıkla geçebildiğinde"[13] tamamlanmış olacaktır diye eklemektedir Fletcher.

Başka şeylerin yanında, doğayı ortadan kaldırarak tesadüfü (daha temelde, olumsallığı) ortadan kaldırmak isteyen Fletcher'in kaygısı, bilimin ruhu[14] ile kapitalizmin ruhu arasında daha baştan mevcut olan yakınlığı ortaya koymaktadır. Her ikisi için de doğa öncelikle bir rastlantı, risk ve düzensizlik kaynağıdır. Belirsizlikleri, öngörülemezlikleri kökünden söküp atan dünyanın rasyonel bir düzene koyma yoluyla evcilleştirilmesi, hâkimiyet altına alınması, mümkünse ortadan kaldırılması gerekir. Tesadüfe düşmanlık, yaşama düşmanlık, doğaya düşmanlık, "Düzen ve İlerleme" (Auguste Comte): "İç doğa"yı da dış doğa gibi ortadan kaldırmak ve bunların yerine, önceden programlanmış ve kendi kendini düzenleyen makine insanlar

13. Joseph Fletcher, *The Ethics of Genetic Control: Ending Reproductive Roulette*. Buffalo (NY), Prometheus Books, 1988; akt. Finn Bowring, *Science, Seeds and Cyborgs*, a.g.e., Bölüm 10. Bilimin açıkça anti-dişi ("maşist") niteliği hakkında bkz. "The Masculine Millenium", David Noble, *The Religion of Technology. The Divinity of Man and Spirit of Invention*, Londra, Penguin, 1999.

14. "Bilimin ruhu"nu "bilimsel anlayış" anlamında değil, Weberci anlamda kullanıyorum.

ve insan makineler koymak gerekir. 19. yüzyılda bu, mühendisler uygarlığının bağrında bilim ile sermaye ittifakı idealiydi. İdeal radikalleşti –şimdi dünyayı düzene koymak değil, yeniden (yaratmak) söz konusu– fakat sermaye ruhu ile bilim ruhu arasındaki bağın, yakınlığın temeli, bu idealin özerkliğini sürdürmesi olmaya devam ediyor ve buna imkân tanıyor.

Ektojenez gebelik gerçekleştirme projesi –ve ardından, göreceğimiz gibi, yapay zekâ ve yapay yaşam– bu açıdan paradigmatiktir. Tıpkı biyo-teknolojinin hayvan ve bitki türlerinin (yeniden) üretimini sanayileştirmesi gibi, insanların (yeniden) üretimini sanayileştirmek ve sonunda, genetik mühendisliğinin yarattığı yapay türleri doğal türlerin yerine geçirmektir bu. Doğanın ortadan kaldırılmasının devindirici gücü bilimin yaratıcı biçim verici projesi değil, doğanın karşılıksız olarak verdiği ve herkesin erişebildiği birincil servetleri yapay ve ticari servetlerle ikame etme yönündeki sermayenin projesidir: Dünyayı metalara dönüştürmek. Sermaye de bu metaların üretimini tekelleştirerek kendini insanlığın hâkimi kılar.

Bir sperm pazarımız, bir yumurta pazarımız, bir annelik pazarınız (taşıyıcı annelerin rahmi), bir gen, yuva hücre ve embriyon pazarımız ve (yasadışı) bir organ pazarımız şimdiden var. Bu eğilimin sürmesi, genetik olarak (sözümona) "iyileştirilmiş" her yaştan çocuğun, daha sonra da klonlanmış ya da bütünüyle yapay insan varlıkların ya da "post-insanlar"ın ve bu gezegende ya da bir başkasında yapay ekoloji yuvalarının pazara girmesine yol açacaktır.

Sermaye ve bilim, farklı olsa bile çok fazla ortak yönü bulunan karşılıklı hedeflerinin peşinden giderken birbirinden yararlanır. Her ikisi de kendinden başka hedefi olmayan, Aristotelesçi anlamda saf kuvvetin peşinden koşar. Her ikisi de herhangi bir belirli ihtiyaç ve amaç karşısında ilgisizdir; çünkü her türlü belirlenimi reddettikleri için her şeyi belirlemeye muktedir olan –bir yandan– paranın ve –diğer yandan– teoretik bilginin belirsiz kuvvetine hiçbir şey denk değildir. Düşünümsel bir şekilde kendine geri dönüş olasılığına karşı her ikisi de hesabın öznesizleştirici teknikleriyle birbirine tutunur. Fakat sermaye ile bilimin ittifakı son günlerde çatlamaktadır. Çünkü sermayenin bilim karşısındaki bağımlılığından kurtulması söz konusu olmasa da, bilimin kapitalizmden özgürleşebilme perspektifi vardır.

Doğa-sonrası, biyoloji-sonrası ve insan-sonrası bir uygarlığa potansiyel olarak açılan yapay zekâ ve yapay yaşam üzerine araştırmaların ufkunda beliren hedef budur. Bu yeni çağ, kendini belli etmeden, öncelikle 20. yüzyılın ortasında Shannon ve Turing'in "beyni taklit edebilen makineler"i keşfiyle kendini duyurdu ilk (bunların beyni aşabileceği umuluyordu). Diğer yandan, DNA'nın yapısı da neredeyse aynı anda keşfedildi. Robert Sinsheimer bu konuda şunu söyleyecektir: "Tanrı'nın yaşamı yarattığı dili keşfettiğimizi ileri sürebiliriz."[15] Doğal tarih kendi sonuna yaklaşıyor olmalı: "İnsan, Tanrı'yla birlikte evrenin [yaşamın ve kendisinin] yaratıcılarından biri" olmalı. Bilim, diyor Elvin Anderson, "Tanrı'nın bize sunduğu vekaleti gerçekleştirme" noktasındadır.[16]

Bundan böyle bilim kendi projesinin başlangıç anlamının bilincine varacak, biyolojik yaşam ve doğa karşısındaki küçümseyişini, hatta tiksintisini açıkça ifade etmeye cesaret edebilecektir. Bu açıdan en anlamlı kitaplardan biri, DNA'nın moleküler yapısını anlamaya kesin olarak katkıda bulunan, X ışınlarıyla kristalografi konusunda öncü Britanyalı biyolog J.D. Bernal'ın eseridir. *The World, the Flesh and the Devil*'de[17] Bernal, doğa, beden, arzu ve duyguların "rasyonel ruh"un düşmanı olduğunu açıklıyor. "İlerlemenin ana eğilimi" diyor, "tesadüf ürünü, ilgisiz bir çevrenin yerine kasıtlı olarak yaratılmış bir çevrenin konmasıdır. [...] Doğanın tanınıp bilinmesine giderek daha az ihtiyaç duyulacaktır. Bunun yerini, insanların yönettiği evrene arzulanan biçimi verme ihtiyacı alacaktır." Elbette ki "insanların yönettiği" derken günümüz insanlığının bütünü kastedilmiyor. Bernal, "yetenekleri, dönüşmemiş olanların yeteneklerini büyük ölçüde aşan dönüşmüş insanlardan oluşan" seçkin bir bilim insanları oluşumunu tahayyül eder. Bunlar, "bedenlerini epey arkalarında bırakarak", etten kemikten kurtulmuş, "mekanikleşmiş bedenler"e sahip, aslında ölümsüz tinlerdir. "Normal insan evrim açısından bir açmazdır. Görünüşte organik evrimden kopuş halindeki mekanik insan, gerçekte,

15. Robert Sinsheimer, *The Strands of Life*, Berkeley (Cal.), University of California Press, 1943, s. 3.

16. Elvin Anderson, Minnesota Üniversitesi'nde genetik profesörüdür ve Bruce Reichenbach ile birlikte *On Behalf of God: A Christian Ethic for Biology*'nin (Grand Rapids (Mich.), William Eerdman, 1995) yazarıdır; akt. David Noble, *The Religion of Technology*, a.g.e.

17. Alt başlığı, *An Enquiry into the Future of the Three Enemies of the Rational Soul*'dur (Bloomington, Indiana University Press, 1969, s. 42 ve devamı).

evrimi sürdürme yönündeki asıl gelenekte daha iyi bir yer edinir." Fakat, "töze ait hiçbir şeyi korumazken eskinin tinini bütünüyle koruyan yeni yaşam" da ancak bir evre olacaktır. "Sonunda, dayanıklı organizmasını yitiren, ışıldama yoluyla uzay içinde iletişimde bulunan ve ışık halinde çözünen atom kitlesi haline gelerek tamamen göksel varlık haline gelmiş bir insanlık içinde bilinç de yok olabilir."[18]

YAPAY ZEKÂDAN YAPAY YAŞAMA

Gökselleşmiş ve ölümsüz tin fantasması, otuz yıl sonra, yapay zekânın öncülerinde, özellikle Hans Moravec'te görülecektir. İnsan düşüncesini taklit etme ve aşma yeteneğine sahip makinelerin gelişimini mümkün kılan ilk araştırmalar MIT'de ve RAND Corporation'da sürdürülmüş ve Pentagon'un İleri Araştırma Projeleri Ajansı (DARPA) tarafından finanse edilmiştir. Yapay zekâ programı 1956 yılında Dartmouth College Konferansı'nda resmen başlatılmıştır. Konferansta, "öğrenmenin bütün veçhelerinin ve zekânın tüm diğer özelliklerinin, kural olarak, büyük bir kesinlikle tarif edilebileceği ve bunları taklit eden bir makinenin tasarlanabileceği hipotezi araştırmaların temeli olarak görülebilir" deniliyordu.

Konferans ve sonraki çalışmalar Marvin Minsky'nin kişiliğinin egemenliğindeydi. İnsan vücudu denen bu "kanlı pislik"ten (*blody mess*) ve beyinden ibaret bu *meat machine*'den (et makine) ötürü duyduğu küçümsemeyi ve tiksintiyi belirtiyordu. Ona göre tin bedenden ve "benlik"ten (*self*) ayrılabilir: "Düşüncenizin incelip gelişmesinde önemli olan şey, içselliğinizi kişisellikten kurtarmaya çalışmanızdır." Newell ve Simon gibi o da, "düşünce imal eden" enformatik makine ile insan tini arasında fark görmüyordu; her ikisi de "aynı türdendir": programlı makineler. "Beyinler makinedir... Bizim tin üretme yeteneğimiz, günün birinde yapay bilim insanları, sanatçılar, besteciler, kişisel eşler imal etmemizi sağlayabilir."[19]

18. Krş. Hans Moravec, *Robot: Mere Machine to Transcendent Mind*, New York, Oxford University Press, 1999.

19. Marvin Minsky, "Thoughts about Artificial Intelligence", Raymond Kurzweil (der.), *The Age of Intelligent Machines*, Cambridge (Mass.), MIT Press, 1990; akt. David Noble, *The Religion of Technology*..., a.g.e.

Ölümsüz "tin"in ya da "ruh"un siber-uzay içinde ebediyen yaşamak için uzaktan şarj edilebileceği, tensel bedenin giderek kullanılmaz olacağı ve "biz Tanrı'yız" fikri 1970'li yılların sonunda Kaliforniya'da ortaya çıkar. 1984 yılında Sherry Turkle'ın araştırmacılarla yaptığı söyleşi kitabı çığır açacaktır.[20] Makinelerin zekâsının insanlarınkini aşacağına, makinelerin insanlara bağımlılıktan kurtulacağına ve insanların ancak makinelerle sıkı ilişki halinde yaşayarak üstünlüklerini koruyabileceklerine çoğu kişi inanmaktadır. DARPA araştırmacılarından biri şunu söylemektedir: "Benim ruhuma sahip kendi robotumu yaratmayı her zaman hayal ettim; onu benim ruhum yapmak, kendimi onda görmek... Bir insanın yapabileceği en önemli şeydir bu." Bir başkası, yapay zekânın tanınmış öncülerinden, Thinking Machines Inc.'in başkanı, kendi robot ikizinin, doğumu vesilesiyle ona "İyi çalıştın. Seninle gurur duyuyorum" diyeceğini hayal etmektedir.

İnsan ruhunu inorganik bir mikro-dolaşım zeminine nakletme olasılığına duyulan inanç, aslında, askeri araştırmanın alt ürünü olarak gelişti. Başlangıçta, Amerika'nın Büyük Kuzey'inde düşman uçaklarının yaklaştığını haber vermesi gereken (SAGE denen) radar gözetim sisteminin bilgilerini deşifre eden bir merkez yaratmak söz konusuydu. Ardından, F 14 avcı uçağı (ve ardılları elbette) öyle gelişmiş bir alarm sistemiyle ve hedeflerin yerinin belirlenmesinde öyle hızlı bir bilgi akış sistemiyle donatıldı ki, bu bilgilerin kullanımı insan yeteneklerini aşıyordu. Pilotlar bilgisayarlarla sıkı fıkı olarak yeteneklerini "artırmak" zorundaydılar.

Bilgisayarın idrak gücüne yardımı değil, idrak gücünün bilgisayara aktarımı fikri hayali olgunluğuna, NASA için gelişmiş robotlar tasarlayan Hans Moravec'le erişti. Moravec, *Mind Children*'da,[21] ardından *Robot: Mere Machine to Transcendent Mind*'ta beynin nöral demetlerini –yazdığına göre– "ölümlü bir bedenin kısıtlılıklarından tinin kurtulmasını" sağlayacak bir bilgisayarın kablolarına bağlayarak tin "transplantasyonu" imkânını, bir bilgisayar içinde depolanma,

20. Sherry Turkle, *The Second Self*, New York, Simon and Schuster, 1984; Fransızca tercümesi Claire Demange, *Les enfants de l'ordinateur. Un nouveau miroir pour l'homme*, Paris, Denoël, 1986.

21. Hans Moravec, *Mind Children: The Future of Robots and Human Intelligence*, Cambridge (Mass.), Harvard University Press, 1988; Fransızca tercüme Rémy Lambrechts, *Une ne après la vie. Les robots, avenir de l'intelligence*, Paris, Odile Jacob, 1992.

sınırsız nüsha halinde kopyalanma ve iradi olarak dirilme imkânını tahayyül etmektedir.

Beynin bütün tini bir yazılım gibi aktarılabilir ve kopyalanabilir bir program biçiminde "içerdiği"ne dair bu naif inanç salt Moravec'e özgü değildir. Bernal'de de buna rastlanmıştır; ona göre "beyin önem taşıyan tek şeydir" ("*the brain is all that counts*") ve bedenden ayrı olarak işlev görebilir. Fredkin de (MIT ve Stanford) geri durmaz; "yeryüzünde barış ve uyum" sağlayan bir "gezegen algoritması" tahayyül etme imkânına inanmaktadır; ona göre, yapay zekânın yaratılması, evrenin ve yaşamın yaratılmasından sonra, evrimin üçüncü ve son evresidir: Tinin fiziksel evrenden kurtulduğu ve "yaratan ile yaratılanın tek olduğu" evre.

Daha baştan itibaren, yapay zekânın öncüleri insan tinini, bilgisayarın dengi, "programlı makine" olarak tanımlamışlardı. Düşünceyi, Bernal'ın 1950'li yılların başında öngördüğü şekilde, ikili aritmetikle, yani bir bilgisayar yazılımını oluşturan evet/hayır sekanslarıyla analiz ve tercüme edilebilecek bir işlemler sekansı olarak tanımlamışlardı. Daha sonra, bütün problemlerin bu şekilde tercüme edildikleri (ve edilebilir oldukları) ölçüde genel olarak çözülebileceğini; "düşünen makineler"in insanın idrak gücünden daha hızlı ve daha güvenilir bir şekilde daha büyük bir bilgi akışını sınıflayabileceğini, eşgüdümlendirebileceğini, hatırlayabileceğini, işleyebileceğini; onların hesaplama ve öngörme yeteneklerinin, hatta yorumlama yeteneklerinin çok daha yüksek olduğunu ya da olabileceğini kanıtladılar (tek koşul, elbette, duyu bağlantılarının muğlaklığa yer vermeyecek şekilde önceden tanımlanmış olmasıdır).

Fakat asıl soruyu hiç sormamışlardı: Çözülecek problemleri tanımlama; önemli olanı önemsiz olandan, anlamlı olanı anlamsız olandan ayırt etme; bir hedef seçme, hedefi tanımlama, takip etme ve öngörülemeyen olaylar ışığında hedefi değiştirme yeteneği sorusunu; daha temel olarak da, hedeflerin, problemlerin, çözümlerin seçildiği nedenler ve ölçütler sorusunu. Bu tercihler, bu ölçütler neye bağlıdır? Eğer zekâ, programlı bir makine gibi işliyorsa, programı kim tanımlamıştır? İhtiyaç, arzu, kaygı, umut, acı, zevk hissettiği için; kısacası bir ihtiyaçlar ve arzular varlığı olduğu için, yani kendisinin henüz olmadığı ya da sahip bulunmadığı bir şeyin eksikliğini daima

çektiğinden ve bu eksiklik duygusu, tamamlanmamışlık duygusu nedeniyle mevcut varlığının hareketsiz tamlığı içinde kendisiyle örtüşmeyi beceremeyerek daima kendine ulaşmaya çabalayan biri olduğu için; düşünen, hesap yapan, seçen, hareket eden, hedeflerin peşinden giden, yaşayan, bilinçli bir özne'nin varlığına gönderme yapan bu sorunları yapay zekâ öncüleri görmezden gelmişlerdi.[22]

Bu eksiklik duygusu yapay zekâ öncülerinde muhakkak ki mevcuttur. Bu duygu bilincin ontolojik bir yapısıdır. Fakat eklemek gerekir: Bedenin olgusallığından ayrılmaz olan bilincin, daha doğumdan itibaren açlığı, susuzluğu, soğuğu, sevgiyi ve korunma ihtiyacını hissetmiş olan bilincin yapısıdır. Eksiklik duygusu, bu eksikliğin giderilmesine doğru kendini aşma ihtiyacı, canlının bilincini oluşturur. Zekâ bu temelde gelişir ve yaşamanın ilk itkisini buradan çekip alır. Mekanik zekâ anlayışı ise zekâyı hep buradaymış gibi, beyinde programlanmış ve seferber edilebilirmiş gibi varsayar. Fakat zekâ asla önceden yazılmış bir program değildir: Kendi niyetine uygun olarak kendini üretme yeteneği şeklinde ancak canlı olarak vardır; ama bu yaratma, hayal etme, kuşku duyma, değiştirme, kısacası kendini belirleme yeteneğinin temelindeki bu eksik kılma yeteneği bir yazılımda programlanamaz. Programlanabilir değildir; çünkü beyin yazılı ve tercüme edilebilir programlar bütünü değildir: Beyin canlı bir bedenin canlı bir organıdır; programlanmaya ve kendini programlamaya sürekli devam eden bir organdır.

Hans Moravec bütün bunları kendince keşfetti. Onun başlangıçtaki hipotezi, tıpkı diğer yapay zekâ öncülerininki gibi, sayısal dile tercüme edilen zekânın bedeninden, olgusallığından, somutluğundan kurtulacağı şeklindeydi. Fakat böyle bir zekâyı düşünme yönündeki çabası, bedensel yaşamdan "özgürleşmiş" bir zekânın, arzusuz, yönelimsiz kalmış, duygusuz, zamansallıktan yoksun bir zekâ olduğunu istemeden kanıtlıyordu; "hiçlikten pek az farklı"[23] –diyordu Valéry– faydasız saf kuvvet. Bu zekâ yaşamaz; yoktur.

Yine *Mind Children*'da Hans Moravec bu zekâyı, evrenin içinde yayılan, "yaşam-olmayan şeyi tine çeviren", "bütün evreni, düşünen bir kendiliğe, saf kutlamadan ibaret bir sonsuzluğa çevirmeye yatkın",[24] zamanın dışındaki bir tür kozmik ışıldama olarak hayal etti.

22. Krş. Jean-Paul Sartre, "L'Être-Pour-Soi", *L'Être et le Néant*, Paris, Gallimard, 1943, s. 115-147.
23. Paul Valéry, *Variété I*, a.g.e.
24. A.g.e., s. 116.

Oysa, eğer zekâ var olacaksa, uzay ve zaman içinde evrim geçirecekse, deneyim yoluyla öğrenmeye, zenginleşmeye muktedirse, canlı bir bedene ihtiyaç duyar. Dahası, mümkün olduğunca kendini vermeye, bedenini ve yaşamını yaratmaya ihtiyaç duyar. Demek ki, yapay zekâ yaratmak için yapay yaşam yaratmak gerekir. Yapay zekâ öncülerinin, özellikle Moravec'in,[25] keza Kurzweil'in araştırması adım adım robota doğru, canlı zekânın ve yaşamın bütün özelliklerini sunan makineler tasarlamaya yönelecektir: kendi bakımını yapma, kendini tamir etme, büyüme, gelişme, kendini dölleme, kendini üretme ve kendi kendini yaratma yeteneği. Bütün bunlar yaşamın –Edgard Morin'in belirttiği gibi–[26] öncelikle *öz-poiesis* [kendini yaratma], yani başka hiçbir şeye indirgenemeyen ve başka hiçbir şeyle açıklanamayan şey olmasını sağlar: Yaşam kendisiyle açıklanır.

Yapay yaşam programının kökeninde John von Neumann'ın kendi kendini üreten hücresel otomatlar teorisi bulunur. NASA 1980'den itibaren bununla ilgilendi. Hedefi, kendi kendini üretebilen, büyüyebilen, kendi kendini tamir edebilen ve gelişebilen fabrikalar tasarlamaktı. Tamamen özerk ve çok amaçlı bu fabrikalar, muhtemelen, "evreni ele geçirmeyi" sağlamak üzere başka gezegenlere yerleştirilecekti. 1985 yılında US Air Force yapay yaşam üzerine kendi araştırma merkezini, von Neumann'ın yaşamının son bölümünü nükleer silah tasarlamak üzere geçirdiği Los Alamos'ta kurmaya karar verdi. 1987 yılında düzenlenen yapay yaşam üzerine ilk Los Alamos Konferansı misyonunu şöyle tarif etti: "Yapay yaşam doğal canlı sistemlerinin özelliklerini taşıyan yapay sistemlerin incelenmesidir. Mikro-elektronik ve genetik mühendisliği bir süre sonra *in vitro* [yapay koşullarda] olduğu kadar *in silico* [bilgisayar ortamında] yeni yaşam biçimleri yaratabilmemize imkân tanıyacaktır."

Yapay zekâ ve yapay yaşam öncülerinin amacı bambaşka büyüklüktedir: Onlar için doğayı ve insan türünü ortadan kaldırarak robotik bir "süper-uygarlık", evreni kendi imgesiyle şekillendirecek ve "insan varlığını tamamen farklı bir şeye dönüştürecek" bir "insanlık ötesi" kurmak söz konusudur.[27]

25. Hans Moravec, robot araştırmalarında dünyanın en büyük merkezi olan Carnegie-Mellon University'nin Mobile Robot Laboratuvarı'nda yönetici ve buranın kurucularındandır.
26. *La Vie de la vie*, Paris, Le Seuil, 1980.
27. Earl Cox ve Gregory Paul, *Beyond Humanity: Cyber-Revolution and Future mind*, Cambridge (Mass.), Chs. River Media, 1996, s. 1 ve devamı.

BEDENİN MODASININ GEÇMESİNDEN İNSAN TÜRÜNÜN SONUNA

Makine-İnsandan İnsan Makinelere

Yapay yaşam öncülerinin sergilediği fütürist görüşlerin olabilirliği ve ciddiyeti burada pek önemli değildir. Tek önem taşıyan şey, onların projelerinin anlamı, yansıttıkları bilim anlayışıdır. Kuşkusuz, bu anlayışı öyle ikna edici biçimde yansıtmışlardır ki, Amerikalı entelektüel seçkinlerin ünlü temsilcileri, her noktada insanlardan üstün robotların hâkim olduğu post-biyolojik ve post-insan bir uygarlık (eğer böyle adlandırabilirsek) görüşünün ortaya attığı felsefi soruları ve etik problemleri ciddiyetle tartıştı.

Seçkin üniversite mensuplarının, kendi disiplinlerindeki tartışmasız liderlerin sunduğu, yapay zekâyı yapay yaşama bağlayan projeler, genetik mühendisliği ile nano-teknolojiler bilimin temel projesinin nihai evresi olarak gösterilir: Tini doğadan ve insanlık durumundan özgürleştirmek. Bu projenin başoyuncuları onu yeni-Hegelci, Nietzscheci ya da tinselci bir anlayışla ifade ederler. Bilimin temel projesinin (ya da "ruhunun") kendinin bilincine varmayı başardığını (ve buna cüret ettiğini) anlamak için onların formülasyonunu şimdiki zamanın içine yerleştirmek gerekir. Gerçekten de bütün formülasyonları ve içerimleri içinde bu proje postmodern ve hipermodern anlayıştan ayrılmaz. Bu anlayışa göre, insanın kendi kaderini belirlemesi, eşitlik, özgürlük, haklar ve kişi haysiyeti gibi şeyler aşağılık Yahudi-Hıristiyan-Kantçı kalıntılardır. Zekâyı biyolojik sınırlanmalarından ve genetik varlığının olumsallığından kurtarmaya yönelik teşebbüs doğa yasalarının ihlali değildir; –bu görüşün öncülerine göre– tamamen tersidir: Doğa, sayesinde kendinin bilincine vardığı, kendini (yeniden) yaratabildiği ve kendi kendinin temeli olabildiği insanda varlığı temsil etmiştir. Yapay yaşamın ve yapay zekânın yaratılması, bize dendiğine göre, evrimin son perdesinden başka bir şey değildir; böylelikle doğa, kendisine sahiplenme yetkisini vermiş olduğu insan aracılığıyla kendine sahip olur. Teknik (*technology*), insan aracılığıyla kendi kendini yaratan doğa olarak anlaşılmalıdır. Doğa, bilgi olma yolundadır ve bilgi de doğa olmaktadır. Varlık ile Düşünce arasındaki (var olmak ile düşünmek arasındaki) farklılık yok olur.

Bu teorileştirmeler dünyevi hedefler peşinde koşan bilimsel bir girişimin ideolojik süsleri değildir. Onlar bu girişimin anlamı, ilk itici gücü olma iddiasındadırlar. "Bütün bunlar neye yarar?", "İnsanlık bunlardan ne yarar sağlayabilir?", "Bilim nasıl bir uygarlık, nasıl bir toplum hazırlamaktadır?", "İnsanı, yaşamı, doğayı hangi ölçütlerle yeniden yaratmak istemektedir?" gibi sorular, soranları gözden düşüren çapsızlıktadır. Yapay zekâ ve yapay yaşam öncüleri yerde sürünen bu insanlığın hemen üzerine çıkarlar. İnsanın biyolojik evriminin bir açmaz (Kurzweil) olduğunu ve zekânın teknolojik temelde gelişiminin evrim yasaları tarafından dayatıldığını kabul ederler. Bu, bir anlamda, insana insan zekâsını aşmasında hizmet eder. "Yol çizilmiştir, tercih şansımız yoktur" der Kurzweil. Moravec de gelecekteki robotların insanın tinini aşan bir tinin taşıyıcıları olduğunu açıkça kabul eder. Hugo de Garis kendini "mahşerin dördüncü atlısı, en karanlık olanı, savaş atlısı" görür; o, insanlardan bağımsızlaşacak robotların insan türüne karşı sürdürecekleri savaşın atlısıdır.[28]

21. yüzyılda dünyanın zeki makinelerin egemenliğinde ve "insanların da, eğer hâlâ varlıklarını sürdürürlerse, aşağı bir konumda olacağına"[29] hepsi ikna olmuş gözükmektedir. Moore yasası sayesinde bilgisayarların hesap kuvvetinin 2020 ya da 2030 yıllarına doğru on üzeri altı faktör kadar artacağı ve "laboratuvardan çıkma robotların kendilerini tasarlamış olanlara hâkim olacağı" (de Garis) hususunda hepsi hemfikirdir. Aynı tarihe doğru, nano-teknolojilerin bir molekül boyutunda "nano-robot" yaratmaya imkân tanıyacağına garanti vermektedir Kurzweil: "kan dolaşımı yoluyla beyne gönderildiklerinde beynin her bir sinapsini ve nöron-ileticisini tek tek kopya edeceklerdir" Böylelikle, demektedir Kurzweil, insan beyninin eksiksiz kopyalarını yaratmak ve "milyarlarca yapay nöron"un katkısıyla zekâsını artırmak mümkün olacaktır. Biyolojik insanın zekâsı çok yavaş evrim geçirirken, "makine zekâ, katlanarak büyüdüğünden" makineler "kısa süre içerisinde insanlardan daha zeki olacaktır" ve insanlar, onların hâkimiyetine girmemek için, kendi sinir sistemlerine artan miktarda yapay nöron katmak zorunda kalacaklardır. "Uzun vadede zekâmızın biyolojik olmayan bileşeni baskın çıkacaktır. Bütü-

28. Hugo de Garis, 27 Eylül 2000'de *Le Monde interactif*'te yayımlanan söyleşi.
29. Kevin Warwick, *In the Mind of the Machine: The Breakthrough in Artificial Intelligence*, akt. Finn Bowring, *Science, Seeds and Cyborgs*, a.g.e.

nüyle biyolojik-olmayan fakat insan izlenimi veren mekanik varlıklar olacağız."[30]

Kısacası insanlar çok yüksek zekâya sahip robotlarını kontrol edebilmek için kendilerini robota dönüştürmek zorunda kalacaklardır. İnsan robotlar ile robot insanlar arasındaki fark giderek yok olacaktır.

Bütün bu "evrim" Kurzweil ve meslektaşları tarafından kaçınılmaz ve doğal gösterilmiştir. Bu "evrim" mevcut insan toplumlarının sonuna yol açacaktır. Kurzweil kitabında Theodor Kaczynski'nin (namı diğer Unabomber) *Manifesto*'sundan uzun bir bölüm alıntılamıştır. Kaczynski, özlü bir argümanlaştırmayla, insanların bütün karar yetkisini ve inisiyatifi yavaş yavaş, farkına varmadan, *nolens volens* [ister istemez] makinelere bırakacağını kanıtlar. Çünkü zeki makinelerin büyük sistemlerinin giderek daha yaygın işlevler üstlendiği bir dünya öyle karmaşıklaşacaktır ki, yalnızca makineler yönetebilir olacaktır. Maddi ve maddi-olmayan akışın eşgüdümünü, idare ve düzenleme yetkilerini elinde bulunduran zeki makinelerin denetimi hâlâ mümkün olacak mıdır? Bu durum asla kesin değildir. Kesin olan şey, mekanik zekânın büyük sistemlerini denetlemek ve yönlendirmek için gerekli yetilere belki de yalnızca "küçük bir azınlığın" sahip olabileceğidir. Bu seçkinlerin "kitle" üzerindeki gücü eksiksiz olacaktır. Çünkü insan emeği gereksizleşecektir. İnsan "kitle"si sistem için gereksiz bir yük olacaktır. Seçkinler bu kitlenin kökünü kazıma ya da onu suya sabuna dokunmayan şeylerle oyalayarak –der Kaczynski– "evcil hayvan seviyesine indirgeme" tercihini elinde bulunduracaktır. Dahası, diye ekler Kurzweil, gereksiz bir insanlığın beynine "nano-robotlar" göndererek düşünceleri denetleyeceklerdir.

Ray Kurzweil ise "tekno-seçkinler"i "muhafız eri" olarak, insanların geri kalanına rehberlik eden "*high-tech* başrahipler" kastı olarak tasarlar. Böylelikle toplumun, uygarlığın evrimi düşünen makinelerin evrimine bütünüyle tabi kılınmış olur. De Garis bunların insanlara karşı savaşı kazandıktan sonra insanları bertaraf edeceğine emindir. De Garis onların tarafını tutar. Hans Moravec, doğal kaynakların denetimi için rekabette sonuçta "biyolojik insanlığın" yenileceğini

30. Ray Kurzweil, "Was bleibt vom Menschen?", Christian Tenbrock'un derlediği söyleşi, *Die Zeit*, 16, *Leben*, s. 6-7, 11 Kasım 1999.

öngörür. "Biyolojik türler üstün rakiplerle karşılaşmalarından asla sağ çıkamayacaktır." Tek yaşama şansı olanlar, biyolojik olmayan protezleri sayesinde makinelere denk olabilmiş post-insan siborglardır.

İnsan türünün sonu, şu ya da bu şekilde programlanmıştır. "Evrim", insanı, kendisini mahkûm eden karşı-insanı imal etmeye mecbur kılar. Bilim kendi başlangıç projesini gerçekleştirir: İnsan türünü özgürleştirir.

Tekno-seçkinlerin Mahşeri duyurmasındaki sadist haz anlam yüklüdür. Bilimin ruhunu açıklamak için bunu uydurmaya ben cesaret edemezdim: Bilimin doğadan ve yaşamdan nefretini kabaca abarttığımı düşünürdüm. Post-biyolojik ve post-insan kehanetlerin büyük bölümünün çocuksu hayaller olması ve yapay zekâ ile yapay yaşamın öncülerinin bunlara bağladıkları distopik "vaatleri"ni tutamaması mümkündür. Fakat yine de sakin olacak bir durum söz konusu değil. "Yol çizilmiştir" diyordu Kurzweil. Başkaları bu yolu başka araçlarla takip edecektir.

Genetik Yeniden-Programlama: Kimden, Kim Aracılığıyla?

İnsan türünü iyileştirme projesi oldukça eskiye dayanır. Tek değişen, soy ıslahını överken başvurulan gerekçelerdir. Bu konuda Vance Packard, soy ıslahının 19. yüzyıldaki ilk savunucularından Sir Francis Galton'un bir eserinden alıntı yapar: "İnsan türünü iyileştirmeye kalkışmak artık tamamen şart olmuştur. Ortalama birey modern uygarlığın talep ettiği gündelik görevlerin çok altında kalmaktadır."[31] Demek ki türün iyileştirilmesi insani bir ihtiyaca değil makinelerin ihtiyacına cevap vermektedir. Finn Bowring'in belirttiği gibi, insanların biyolojik yapısı "makinelerin bakış açısından, ortadan kaldırılması gereken bir engel olmuştur".[32] Kurzweil aynı şeyi başka türlü ifade etmektedir: "21. yüzyıl boyunca ekonomi ortalama bir kişinin yeteneklerinin [istenen bilgi miktarına hâkim olmak için] artık yeterli olmadığı bir noktaya erişmiş olacaktır. Ekonomik yaşamda yer

31. Akt. Vance Packard, *L'Homme remodelé* (*The People Shaper*). Fransızca tercüme Alain Caillé, Paris, Calmann-Lévy, 1978. Bölüm 17. "La fabrication d'être humains de type supérieur"

32. Finn Bowring, *Science, Seeds and Cyborgs*, a.g.e.

alabilmek için, insan yapay zekâ aracılığıyla beynini artırmalıdır."[33] Sermayeyle birlik oluşturan tekno-bilim, insan için yaşanamaz bir dünya yarattı. İnsanı değiştirmek gerekiyor. Sonunda makineler egemen oldu, insanlar tebaa.

Elvin Anderson ile Bruce Reichenbach, *Christian Ethic Biology* adlı kitaplarında şunu söylemektedir: "Yeryüzünde insanları yeniden şekillendirmeyi arzulayan biz, bu devasa güce sahibiz... Biz, gelecek kuşakları belirli genel özelliklere uysunlar diye genetik olarak programlayabiliriz."[34] Fakat "biz" kim? Kim kimi yeniden şekillendiriyor? Hangi ölçütlere göre?

Şimdilik, genetik yeniden-mühendislik, "bilim"in genlerin belirleyici iktidarına ilişkin beslediği yanılsamalardan gıdasını alan donuk bir pazarın taleplerine cevap veriyor.[35] Bu taleplerin, toplum tarafından sessizce kabul edilebilecek ya da hoşgörü gösterilebilecek oldukça normal bir görünümü var. Genetik mühendisliği yavaş yavaş alanı işgal ettikçe insanların klonlanması bile zararsız görülmeye başlanıyor: Başka türlü üreyemeyen insanların biyolojik bir soylarının olmasını neden engellemeli? Arzulayan kişilerin kendi ikizlerine sahip olma hakkı neden olmasın?[36] Ana babaların, çocuklarının mümkün olan en iyi "genetik sermaye"ye sahip olmasını arzulamaları normal değil midir? Hiç zahmete katlanmadan anlaşılacaktır ki, genetik mühendisliğinin potansiyelleştirmeye çalışacağı kalıtımsal (?) karakterlerin başında "başarı, performans" gelecektir ve sosyal Darwincilik de burada güçlü bir dayanak bulacaktır.

Fakat, "biz" sorusuna geri dönelim. Genetik mühendisliği, tıpkı yapay zekâ ve yapay yaşam gibi, olgusallığımızın olumsallığından "bizi" kurtarmayı sağlayacak bir girişim olarak kendini göstermektedir: "Biz" kendimizi yeniden yaratacağız ve insanlık durumunu aşacak ya da ortadan kaldıracağız. Bu yeniden yaratım kendini üretme-

33. Ray Kurzweil, "Was bleibt vom Menchen?", belirtilen söyleşi.

34. *On Behalf of God*..., a.g.e.

35. Krş. Kalıtımsal karakterlerin aktarımında genlerin rolünün muhteşem demistifikasyonu için bkz. J. Kupiec ve P. Sonigo, *Ni Dieu ni gène, pour une autre théorie de l'hérédité*, Paris, Le Seuil, 2000. (Ayrıca bkz. Finn Bowring, *Science, Seeds and Cyborgs*, a.g.e., Bölüm 6: "Health, Disease, and Social Change: The Limitations of Genetic Determinism".)

36. Amerika Birleşik Devletleri'nde yapılan kamuoyu yoklamalarında klonlanmanın yasallaşmasından yana olanlar, ikize sahip olma yönündeki çocukluk arzusuna sık sık başvurmaktadır.

nin en yüksek evresi olur. Fakat dilbilgisel bir mucize söz konusudur. Çünkü, sahip olmadığım ve el yordamıyla kendi kendime öğrenirken içimde ihtimal olarak olgunlaşmaya başlayan yetenekleri benimmiş gibi yeşertecek şekilde, yani Sloterdijk'in dediği gibi,[37] "kendi kendime uyguladığım teknikle" ya da "kendi kendimi manipüle ederek" "kendimi dönüştürme" yoluyla kendini üretmekten farklı olarak, genetik mühendisliği ve yapay zekâ kendi kendine edinilen teknikler değildir. Bunlar dışarıdan gelen tekniklerdir.

Edgar Morin, "tinin genler üzerindeki yetkisi bir süre sonra genlerin tin üzerindeki yetkisini aşacaktır; keza tinin beyin üzerindeki yetkisi de beynin tin üzerindeki yetkisini aşacaktır"[38] diye öngördüğünde, benim tinimden ve benim beynimden mi söz etmektedir? Eğer böyleyse, burada yeni bir şey yoktur: "Yogilerde görülen tamamen tinsel egzersizler, kalp faaliyetlerini beyin aracılığıyla derinlemesine denetler."[39] Daha sıradanı, bütün öğrenme ve anımsama egzersizleriyle, bir sanata, bir spora hâkim olmakta ustalaşarak beynimin yeteneklerini değiştirip artırıyorum. Bütün bunlar kişinin kendi üzerindeki çalışmasıdır; "kendi kendine uygulanan teknik" yoluyla kendinin üretimidir. Oysa, bu kendinin öz-üretimi çalışmasının yerine beyne ve (sözümona) *genoma* dış müdahalelerle ilgili dış-teknikleri koyarak özellikle kendi kendimizi üretme çalışmasından bize tasarruf yaptırılır. "Bilim" bize kendimizi patentli uzmanlara ürettirmemizi, yetilerimizdeki "artışın" tüketicileri ve satıcıları olmamızı önerir.

Aynı şekilde, Kurzweil milyarlarca yapay nöronun emplantasyonunun "biz"e "bizim" zekâ ve duyarlılığımızı büyütme imkânı sağlayacağını öngördüğünde, bu nöronların tasarlanması ve emplantasyonu kendini üretme çalışmasından başka bir şey olmayacaktır: Yetilerdeki artış, eğer gerçekleşirse, bir dış-teknik edimin sonucu olacaktır; yararlanan kişi deneyimleme ve öğrenme çalışması yapmak zorunda kalmayacaktır. Ayrıca Kurzweil bir yazılımın bilgilerinin beyne aktarımının birkaç saniye içinde bir kitap okumayı ve neredeyse bir anda yabancı bir dil öğrenmeyi sağlayacağını vaat

37. Peter Sloterdijk, *La domestication de l'Être* (*Die Domestikation des Seins*), Fransızca tercüme Olivier Manonni, Paris, Mille et une nuits, 2000.
38. Edgar Morin, *L'Humanité de l'humanité*, Paris, Le Seuil, 2002, s. 242-243.
39. A.g.e., s. 242-243.

ettiğinde, aslında, öğrenmenin, deneyin, kendi üzerinde çalışmanın gereksiz olacağını vaat eder; yeni bilgilerin kişi tarafından nasıl entegre edilebileceklerini, bunların nasıl bilinen şeye dönüşebileceğini, hünere ve edime nasıl tercüme edilebileceklerini; örneğin, beynin bir İsveçli ağzıyla Çince nasıl konuşabileceğini ya da boksör elleriyle nasıl piyano çalabileceğini kendi kendine sormaz. Zımni postulat, yetenekleri neredeyse anında artmış olan beynin, bedenin bildiklerinin yerini tutan protezler sayesinde bu yetenekleri edimselleştireceği; ses çıkaran bir robot kullanarak Çince konuşacağı, yapay ellerle piyano çalacağı vb yönündedir. "Biz" siborg olacağız. Kendini üretme çalışması yerini protez satın almaya bırakacak, bunlar sayesinde herkes keyfine göre sonsuz bir biçimde değişebilecek, kendini çoğaltabilecek, kendinin mekanik uzantılarıyla kaynaşarak kendini yeniden icat edebilecektir.

Yapay zekânın öncüleri ve siborg ideologları bizi çoktan uyarmışlardı: Onlara göre, insan öznelliği ile makinelerin öznelliği arasında fark yoktur. Yazılım da herhangi bir diğer öznellik gibidir. "Makine, canlandırılması, pohpohlanması ve egemen olunması gereken bir şey değildir. Makine biziz; bizim süreçlerimizin, bizim bedenselliğimizin bir veçhesidir" diye yazıyordu Donna Haraway 1991'de ünlü bir metinde.[40] Bu, biyolojik bedensellik ile mekanik bedensellik arasındaki temel farkı inkâr etmektir: Doğuştan gelen ilki bizi kendimize vermiştir; doğumumuzdaki tesadüfiliğin doğal olumsallığıdır. İkincisi belirli bir amaç için, örneğin ani hızlanmaların, büyük süratlerin, zamanın, insanüstü gücün ve maharetin kaynaşmasının heyecan verici deneyimini bize sağlamak amacıyla başkaları tarafından imal edilmiştir. Süratli otomobillerin ve zeki makine-aletlerin bedenimizin bir tür uzantısı olduğu, onları ustalıkla kullanarak onlarla yekvücut olduğumuz doğrudur. Fakat bizim biyolojik bedenimizden farkı, onların başkaları tarafından tasarlanmış ve bize sundukları artan olasılıkların bu başkaları tarafından belirlenmiş olmasıdır. Onlar bize olmayı ya da yapmayı arzuladığınızı veya arzulamanız gerektiğini hayal ettikleri şeyi yapma ya da olma olanağı verdiler: Biz onlar tarafından prog-

40. Donna Haraway, "A Cyborg Manifesto: Science, Technology and Socialist-Feminism in the Late Twentieth Century", *Simians, Cyborgs and Women: The Reinvention of Nature*, Londra, Free Association Books, 1991, s. 180. Alıntı yaptığım yer Finn Bowring, *Science, Seeds and Cyborgs*, a.g.e., Bölüm 11.

ramlandık ya da en azından onlar tarafından öngörüldük.[41] Siborg olan biz, bedenlerimizin uzantısı olan makineleri işleyişlerini ya da tasarlanışlarını bilmeden kullanırız. Bu makineler, insanın her insanda insan olarak kendini üretme tekniklerini farklılaştırır: Biz kendimizi onlar aracılığıyla üretmeyiz, kendimizi onlara ürettiririz.

Doğal beden ile bilimin yeniden-programladığı beden arasındaki farklılık, genetik mühendisliğinde gayet belirgindir. Bilimin bakış açısından, insan *genom*unun kodunun çözülmesi ve onu dönüştürme olasılığı, insanlığı cinsellik yoluyla üreme denen bu doğal piyangonun tesadüflerinden kurtarmayı sağlamalıdır. İnsanlık gelecekteki özelliklerini seçebilir ve onları programlayabilir olmalıdır. Genetik ortakvarlık, tesadüfün meyvesi olmak yerine, tanımlanmalı, ıslah edilmeli, hatta "bizzat insanların" bilinçli tercihlerine göre iradi olarak farklılaştırılmalıdır. Sanki doğa onlar aracılığıyla kendinin bilincine varıyormuş ve kendi evrimini tesadüfilikten kurtarma araçlarını ediniyormuş gibidir. Yapay olan ile doğal olan arasındaki, kültür ile doğa arasındaki farklılık yok olmaya yönelir.

"Bilimsel" ideolojinin genlere gerçekliğe denk düşmeyen bir ön-belirlenim gücü atfetmesinin burada pek önemi yoktur. Genetik ortakvarlığın yeniden-tanımlanması, belirlenmiş hedeflere uygun faaliyet gösterse de göstermese de, etik, toplumsal ve antropolojik problemler ortaya çıkarır. Öncelikle, *genom*un dönüşümü "bizzat insanların" tercihinden kaynaklansa bile, bu tercih insanlığın her bir insanda yapabileceği bir tercih değildir ve asla da olmayacaktır. İnsanı ya da bazı insanları yeniden şekillendirmeyi tercih edecek olanlar, kendi kendilerine yeniden şekillendirilen insanlar olmayacaktır. Bunlar böyle olmayı seçmemiş olacaklardır: Kendi yargılarından bağımsız ölçütlere göre başkalarının yaptığı tercihle yeniden şekillendirilmiş olurlar. İçkin etkinlik derecesi ne olursa olsun, genetik mühendisliği, özü gereği, doğacak bir bireyin ne olması gerektiğini üçüncü şahısların önceden belirleme istencidir. Genetik mühendisliğin nedensel etkinliği sıfır olsa bile kendisi etkin olacaktır. Hans Jonas klonlama üzerine bir makalede bunu vurgular:

41. Bu İvan İllich'in verimli fikirlerinden biridir: *La Convivialité*'de (Paris, Le Seuil, 1973) [*Şenlikli Toplum*, Çev. Ahmet Kot, AyrıntıYay., 1989], kullanımlarını ve kullanıcılarını programlamayan aletleri davetliler ve onları programlayanları da heteronom olarak adlandırır.

Bir kişinin geleceğine genotipin tek başına karar verip vermediğini bilmenin pek önemi yoktur: Klonlamanın gerekçesi olan ve başlı başına etkin bir güç halini alan varsayımlarla bu onun yazgısı yapılır [...]. Varoluşsal açıdan önem taşıyan şey, klonlanmış bireyin tözsel olarak "olduğu" şeyi değil, kendini düşünmesidir... ve düşünmek zorunda olmasıdır. Kısacası, özgürlüğü önceden çalınmıştır ve ancak bilgisizce gelişebilir.[42]

Somut terimlerle ifade edersek, anne babalar genetik mühendisliğinden çocuğun kişiliği üzerinde belirli bir etki beklerler ve gen mühendisliğinin belirlediği varsayılan istidada göre, onun olduğu varsayılan "eğilim"e göre davranırlar. Böylece Kant'ın "doğum diktası" dediği şey iyice kökleşmiş olur. Ergen kendini kendi yaşamının yaratıcısı olarak kavramakta zorlanır. Bütün olayları, bütün kararlarını kendi varsayımsal genetik yazgısı ışığında inceleyecektir; şunu hep soracaktır: "Bu kararı almak için programlanmış mıydım yoksa özgürce mi aldım? Yabancı bir iradenin hâkimiyeti altında mıyım yoksa kendi tercihlerimin hâkimi miyim?"

"Ergen kendi genetik eğilimlerinin yeniden şekillendirildiğinden haberdar olduğunda" diye yazar Habermas, "en mahrem temayüllerini hissetme ve anlama tarzında, belki dış doğasının bir bölümü üzerinde üçüncü şahısların manipülasyonunun etkisi olabileceği fikrinin yol açtığı baş döndürücü kaygıya kapılabilir [...]. Doğuracakları kişinin doğasını planlayan çift, onun kendisi karşısında asla oynayamayacağı bir rolü onun nezdinde oynar. [Yetişkin olmuş] çocuklar için, anne babayla eşit ilişki imkân dahilinde olmayacaktır."[43]

Anne babalarının tahakkümü *genom*larına yazılı olduğundan, ömür boyu bu tahakküme maruz kalırlar.

Eğer genetik mühendisliği anne babanın inisiyatifine bırakılırsa, ayrıca, (varsayımsal) genetik profiller pazarının geliştiği de görülecektir. Bunun sonucunda iki tür insan ortaya çıkacaktır: Biri "genetik olarak

42. Hans Jonas, "Biological Engineering – A Preview" in *Philosophical Essays: From Ancient Creed to Technological Man*, Prentice Hall (N.J.), 1974; akt. Finn Bowring, *Science...*, a.g.e., Bölüm 9, "Genetic Discrimination and the Politics of Reproduction"

43. Jürgen Habermas, *Die Zukunft der menschlichen Natur*, Francfort-sur-le-Main, am Main, Suhrkamp, 2001; Fransızca tercüme Christian Bouchindhomme, *L'Avenir de la nature humaine*, Paris, Gallimard, 2002. Ayrıca bkz. Jacques Robin, *Changer d'ère*, Paris, Le Seuil, 1989, s. 169 ve devamı.

ıslah edilmiş" ve yazgısına önceden karar verilmiş; öteki "vahşi" Genetik mühendisliği toplumsal bir ayıklama ve hiyerarşikleştirme makinesi olarak işlev görecektir. Buna karşılık, eğer genetik mühendisliği toplumsallaştırılırsa, normalleştirici ve standartlaştırıcı bir makine olacaktır. Bu makinenin uygulanma niyeti ne olursa olsun, bütün yurttaşları doğuran (ya da doğumun ortaklarından biri) Devlet ve Bilim olacaktır.

Tuzaktan kaçış yoktur. Biyolojinin hâkim olunamayan tesadüfleri bizi insanların keyfiyetine karşı koruyordu. Bizler tesadüfün ürünüyüz, yabancı bir iradenin değil. Kalıtım piyangosuna hâkim olunduğunda, üçüncü şahıslar bizi önceden biyolojik olarak belirlenmiş olacaktır. Bu önceden belirleme ister iyiniyetli ister zorbaca olsun, sonuç değişmez: *Genomu* yeniden şekillendirenler benlik kavramışının en derinine nüfuz ederler. Onun kendine ait olduğunu, kendi benlik üretme çalışmasının sonucu olduğunu kimse iddia edemez. Biricikliğinin, özerkliğinin ve sorumluluğunun tek tek sahip olduğu anlamlar temelinden yıkılacaktır. Egemen sınıf ya da kastın ve toplumsal düzenin çıkarlarına bağlı olarak bireylerin programlanmasının ve farklılaşmasının temel engeli ortadan kalkmış olur. Yeni kölelik biçimleri ve yeni kast sistemleri, genetik yeniden-şekillendirmenin etkinliğine (böyle bir etkinlik fiiliyatta olmasa bile) inanç yoluyla kurulabilir, temellendirilebilir ve meşrulaştırılabilir.

Topluma ya da ebeveyne bağlı genetik mühendisliği, "bütün insanlar eşit ve özgür doğar" ilkesinin terk edilmesini yüceltir. Bir halkın ve bir kültürün birliğini üyelerinin her birinin insanlığını yaratmış başlangıç olayı üzerinde temellendiren büyük mitsel anlatılara son verir. Ortak köken olmadan, her bir kişide herkesi anlamanın ortaklığı olmadan ne toplum olur ne uygarlık, ne kurucu babalar olur ne aktarılacak gelenek. Akrabalık bağı, soy bağı olmadan, doğuranların kimliği tanınmadan, çocuk asla arzulandığı için dünyaya getirildiğine emin olamayacaktır ve meşruluğu, yaşama hakkı, insanlığa aidiyeti açısından kendi yaşamına daima kuşkuyla bakacaktır. Soy olmadan; atalara, geçmiş kuşaklara ve efsanevi kurucular referans olmadan toplum olmaz. İnsanlaşma doğumla sağlanmaz; her bir kişi için ve her bir kişi tarafından gerçekleştirilmesi gerekir.[44]

44. Bu tema Monette Vacquin tarafından *Main basse sur les vivants*'ın (Paris, Fayard, 1999) 15. bölümünde ve sonuç kısmında geliştirilmiştir.

DİĞER-TEKNİK VE AYNI-TEKNİK: BİR "TİN REFORMU"

Post-insan bir türün kendi kendine döllenmesi fikri ve projesi aslında potansiyel olarak hegemonik kesimleri artık herhangi bir topluma aitmiş gibi anlaşılmayan toplumlarda ortaya çıkabilmiştir. Robert Reich *symbolic analysts* tekno-seçkinler için bu bölünmeyi duyurmuştu. Peter Sloterdijk aynı analizi antropolojik açıdan yapar:

> Günümüz insan türünün, Avrupa-Amerika fraksiyonunun idaresi altındaki bir bölümü, yüksek düzeyde teknolojik çağa girişiyle birlikte, kendi için ve kendine karşı bir dava açtı. Bu davanın hedefi insan türünün yeniden tanımlanmasıdır.[45]

Daha ileride, bu yeni tanımın nasıl anlaşılmaması gerektiği üzerine şu ibareye rastlanır:

> Tekniğin bileşimleri [...] dışsallığı ne uyumlandırır ne de evcilleştirir. Tersine, dışarının ve asla asimile edilemeyecek olanın hacmini artırırlar. Dilin taşrası azalırken, makineler tarafından okunabilen metin kesimi gelişir.[46]

Başka bir deyişle, dünyaya, "temelde ilgisiz ve yabancı amaçlara" tabi kılınmak gereken dışsal bir malzeme muamelesi yapan tekno-bilim, "diğer-teknikler"iyle, makineleşmiş, şeyleşmiş, tecavüze uğramış bir evren imal etti; burası insan için bir "habitat", bir "vatan" olarak deneyimlenemez, burada yaşanamaz: "Vatan yokluğu çağdaş *modus essendi*'nin [yaşam tarzı, varlık tarzı] egemen olgusudur."[47]

Felsefi temellerinin farkına rağmen, Edgar Morin'de de çok yakın bir teşhis bulunur:

> İnsan zihni kendi yaratısı olan bilim ve teknik üzerindeki denetimini yitirdi; toplumsal ve tarihsel örgütlenmeler üzerinde denetim edinemedi. Zihin, kendi yarattığı ve giderek daha başarılı bir hal alan makineleri denetlemektedir. Fakat bu yapay makinelerin mantığı, teknik elemanla-

45. Peter Sloterdijk, *La Domestication de l'être*, a.g.e., s. 32.
46. A.g.e., s. 88-89.
47. A.g.e., s. 76.

rın, bilim insanlarının, sosyologların, politikacıların zihnini, daha geniş olarak da, niceliklendirilemeyen her şeyi, yani insan varlıklarının duygularını, ıstıraplarını, mutluluklarını göz ardı ederek hesabın hükümranlığına boyun eğen herkesin zihnini giderek daha fazla denetlemektedir. Bu mantık toplumların bilgi ve tutumuna da uygulanmıştır; yaşamın bütün kesimlerine yayılmaktadır. Yapay zekâ zaten bizim yöneticilerimizin zihninde mevcuttur; eğitim sistemimiz bu mantığın zihniyetimiz üzerindeki nüfuzunu teşvik etmektedir.

Zihin en büyük iktidara sahiptir ve bu en büyük iktidarında en büyük sakatlıkla o maluldür [...] Günümüzde mücadele zihin alanında sürmektedir. Düşünce reformu, yani zihniyet reformu problemi yaşamsal bir hal almıştır.[48]

Sloterdijk'in katkısı özellikle düşünce reformu alanında en yoğun dikkati hak etmektedir. İnsanın dünyayla ilişkisinin neolitikten beri "diğer-teknikleri"nin hâkimiyetinde olduğunu bize söylemektedir: yani tahakküm kurulacak, "köle statüsüne indirgenecek", özüne yabancı amaçlar için kullanılacak malzemeler, "hammaddeler" olarak kabul edilen şeylerin doğasına tecavüz esastır. Maddeye dair eski anlayışta, "direngen ve asgari yetenekleri nedeniyle"[49] maddenin zorla tabi kılınması gerektiği fikri daima işin içine girer. Kısacası diğer-teknikler Jacques Robin'in "enerji çağı" dediği şeye özgüdür; insan zekâsında o zamana kadar bilinmeyen bir madde boyutu –bilişim– keşfedildiği andan itibaren kendi sonuna yaklaşan çağ. Böylelikle insanlık yeni bir çağa, "bilişim çağı"na girer.

Peter Sloterdijk, Robin'inkine çok yakın bir analiz yapar.[50] Diğer-teknik, doğada "bilişim olduğu", "kendi kendine örgütlenen sistemler" olduğu; "tin ve düşüncenin 'şeylerin durumu'na dahil olarak orada kalabileceği", "nesnel bellekler"e dönüşebileceği ortaya çıktığından beri "zaman aşımına uğramış bir teknik"tir (s. 81). "Bilgilenmiş madde", zeki makineler ya da "planlayıcı zekâ, diyalog yeteneği sergilemeye vardıran" makineler (s. 83): "genler protein moleküllerinin sentezini sağlayan 'düzen'lerden başkası olmadıklarından, bilgilenmiş ve bilgilendiren maddenin en saf biçimi"ni temsil eden genler

48. Edgard Morin, *L'Humanité de l'humanité*, a.g.e., s. 242-243.
49. Peter Sloterdijk, *La Domestication de l'être*, a.g.e., s. 90. Aşağıdaki alıntılar ve metin içinde belirtilen sayfa numaraları bu esere göndermeler yapmaktadır.
50. Krş. Jacques Robin, *Changer d'ère*, a.g.e., s. 227, 314-320.

(s. 85). Bütün bunlar "ruh ve şey, tin ve madde"yi kesin olarak ayıran ikiliği geçersiz kılar.

> "Habervar" [cümlesiyle birlikte], maddelerin köleleştirilmesi ve heteronom teknik şeklindeki eski imge makul olmaktan çıkar [...]. Zekâ teknolojilerle birlikte, ustanın konumundan kaynaklanmayan ve aynı-teknik adını önerdiğimiz bir işlemsellik biçimi doğar. Bu, özü itibarıyla, şeylerin "kendiliklerinden" oldukları ya da olabilecekleri şeyden tamamen farklı bir şeyi isteyemez [...]. Aynı-teknik artık yalnızca tecavüz-etmeme yolunda ilerler [...]. İşbirliği stratejilerine, ortak-zekâ, ortak-bilişsellik stratejilerine dayanmalıdır. Bir tahakkümden ziyade işbirliği niteliği taşımaktadır (s. 91).

Gene de, aynı-teknik bir kültürün yükselişi, "Genel Varolan'la ilişkiye tecavüz *habitus*'u" yoluyla, Eleştirel Teori yandaşlarının bilişsel-araçsal akıl dedikleri şeyle, "çok yüksek teknolojilerle aşağı öznelliğin ittifakı" yoluyla geciktirilmiş, engellenmiştir (s. 94). "Karmaşık ilişkileri tecavüz yoluyla bölmekten ibaret bütün bir çağ boyunca edinilen alışkanlık ve zorlamalar bugünden yarına ortadan kalkacak değildir." (s. 97) "Senyörler ve tecavüzcüler" "aynı-teknik alanında diğer-teknik alışkanlıklar"a (s. 95) başvurma, başka bir deyişle genleri bir hammadde olarak ele alma eğiliminde olacaklardır ve "antropoplastik" mühendislik tahakküm amaçlarına başvurmak isteyecektir. "Bu *habitus*'un kendi yenilgileriyle çürütülmesi" (s. 98) beklenebilir, diye ekler Sloterdijk. Fakat, "bugüne dek gazete manşetlerinde ekoloji ve karmaşıklığın bilimi olarak duyurulmuş aynı-teknik düşüncenin, düşmansız ve tahakkümsüz bir ilişkiler etiğini serbest bırakmayı sağlayan potansiyele sahip olup olmadığı da sorulabilir" (s. 95).

Sloterdijk'in senyörlere ve tecavüzcülere uzun vadede öngördüğü yenilginin "hayati önem taşıyan düşünce reformu"na kendiliğinden yol açmayacağını kabul etmeli. Öncelikle canavarların ortaya çıkışına ve insan türünün sonuna yol açma riski taşır. Bu durumda zorunlu olan "tin savaşı"nı kim sürdürecektir?

Dizin

A
Alman/lar 12, 17, 20, 68
altyapı 37
Amerika Birleşik Devletleri 37, 38, 47, 55, 89, 97, 103
anarko-komünizm 68, 69, 70
Anderson, Elvin 87, 97
anti-kapitalist 55, 70
Apple Computer 38
artı-değer 28, 41, 45, 52
Aspe, Bernard 16, 18, 23
aynı-teknik 105
Azais, Christian 67

B
Bagdikian, Ben 50, 51
Barbrook, Richard 68
Barnays, Edward 46, 47
belirleyim 100
Benasayag, Miguel 69, 81
Bensel, Norbert 13, 20
Bernal, J. D. 87, 90
bilgi 11, 12, 13, 15, 16, 21, 27, 29, 30, 32, 33, 34, 35, 36, 42, 43, 52, 53, 54, 55, 72, 78, 79, 80, 81, 84, 89, 90, 93, 96, 104
bilgi ekonomisi 27
bilgi toplumu 12, 78
bilim 12, 13, 33, 70, 80, 81, 82, 84, 86, 87, 88, 93, 97, 103, 104
bilim insanı 70
bilinen/bilinenler 13, 15, 29, 30, 31, 32, 55, 60, 68, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 99
bilişsel 12, 13, 34, 41, 42, 43, 50, 52, 54, 55, 56, 59, 60, 79, 105
bilişsel kapitalizm 12, 52, 56, 59, 60
birikim 55
Birinci Dünya Savaşı 47
Boole, George 83
bolluk ekonomisi 36
borsa 38, 41, 60
Bowring, Finn 81, 85, 94, 96, 97, 99, 101
Bridges, William 20
business 21
Büyük Britanya 20

C-Ç
Coca Cola 44
Combes, Muriel 16, 18, 23
Comte, Auguste 85
Corsani, Antonella 16, 34, 52, 53, 54, 55, 67
Curtis, Adam 48
çalışan 37, 45, 50, 66, 68
çoklu faaliyet sözleşmesi 23

D
Daimler-Chrysler 13, 15, 45
DARPA (İleri Araştırma Projeleri Ajansı) 88, 89
değer ölçüm krizi 28
değişim değeri 34, 41, 53, 68
değiş tokuş 23, 28, 29, 41, 46, 53, 54, 56, 60, 67, 71, 73
Descartes 82, 83
dışsal 15, 16, 37, 44, 51, 55, 56, 61, 83, 103
diğer-teknikler 103, 104
DNA 87
doğa 55, 85, 87, 93, 100

doğaçlama polifonik koro 17
Duisberg, Carl 33, 34
Dyson, George 81

E
ekoloji 81, 82, 86, 105
emek 11, 12, 14, 15, 16, 17, 23, 27, 28, 30, 32, 33, 35, 36, 42, 45, 49, 53, 54, 61, 65, 66
emekçi/ler 15, 16, 17, 19
emek-değer 23
endüstri 33, 34, 38, 43, 44, 45, 47, 48, 65, 66, 68
enflasyon 51
enflasyonist 42
estetik 28, 37, 46, 48, 49, 53, 54
eşdeğer28, 32, 41, 43, 56, 60, 62, 73
eşgüdüm 14, 90, 95
etik 53, 64, 93, 100
evren 83, 103
evrim 36, 60, 87, 92, 94, 95

F
Ferguson, A. 15, 32, 33
firma 20, 31, 37, 38, 43, 44, 46
Fletcher, Joseph 85
Freud, Sigmund 46

G
Galileo 83
Galton, Francis 96
Garis, Hugo de 94, 95
gayri menkul 38
gelir güvencesi 72, 73
genetik mühendisliği 92, 93, 98, 101, 102
genom 55, 98, 100, 101, 102
girişim/girişimci 13, 19, 20, 21, 22, 66, 81, 84, 94, 97
Glotz, Peter 64, 65, 66, 70
Göhr, Walter 68
GSMH (Gayri Safi Milli Hasıla) 39, 65

H
Habermas, Jürgen 101
hacker 19, 67, 68, 69, 72
hakikat değeri 54
halkla ilişkiler 47
Haraway, Donna 99
Hardt, Michael 53
Handy, Charles 20
Himanen, Pekka 4, 67, 68, 69
hisse senedi 40
hizmet 14, 15, 20, 22, 31, 36, 44, 45, 52, 63, 67, 78, 94

I-İ
IBM 37, 38
İllich, İvan 31, 81, 100
icat 34, 35, 40, 46, 72, 73, 99
içsel 16, 44, 46, 50, 51, 88
idrak gücü 12, 82, 83
işsiz/ler 22, 38, 70, 71, 72, 73
istihdam 15, 22, 23, 39, 44, 49, 71, 73
İsveç 20, 38
işçi 15, 32, 33, 39, 70, 71
işletme/ler 14, 16, 19, 21, 43, 56
işveren 16, 18, 20, 71, 73
işyeri 15, 45
İtalya 20

J
Java-Script 66
Jefferson, Thomas 29
Jollivet, Pascal 69
Jonas, Hans 100
Jones, Dow 39, 40

K
Kaczynski, Theodor 95
kapitalist 36, 54, 55, 67, 69, 70
kapitalizm 11, 12, 36, 41, 52, 54, 55, 56, 59, 60, 65, 69, 70
kâr hacmi 36, 44
kendini üretme 16, 17, 18, 19, 22, 30, 35, 49, 63, 73, 91, 92, 98, 100

Kepler, J. 83
Klein, Naomi 49, 50, 51, 56
klonlama 100, 101
komünizm 68, 69
kredi 40
kriz 28, 41, 60
Kurz, Robert 50
Kurzweil, Ray 83, 88, 92, 94, 95, 96, 97, 98
küreselleşme 70

L
Lasch, Christopher 64
Latin Amerika 39
Lauterbacher, R. J. 68
Lazzarato, Maurizio 14, 53, 54, 60, 67
Lebaube, Alain 19
Lévy, Pierre 17, 21, 96
lisans 43
Luttwak, Edward 39

M
maddesiz 11, 12, 15, 17, 18, 19, 28, 29, 30 34, 35, 36, 37, 38, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 48, 50, 60, 65, 82
maddesiz emek 15, 17
maddi emek 15
mal 17, 29, 30, 36, 48, 52, 54
mal edinme 36
maliyet 34
Malone, J. H. 68
manüfaktür 15
Marazzi, Christian 32, 38
marka 31, 40, 43, 44, 45, 48, 49
marka imgesi/leri 45, 48
Marksist 34
Marx, Karl 12, 15, 17, 18, 24, 32, 33, 53, 62, 68, 80
matematik/matematikçi 83
Moulier-Boutang, Yann 16, 53, 55, 60, 72, 73
McDonald's 44
Méda, Dominique 21, 62, 63
mega-makine/ler 81
mega-teknoloji 80
menkul 38
Merleau-Ponty, Maurice 16
meslek odaları 20
meta 28, 34, 42, 46, 51, 52, 53, 55, 79
Merten, Stefan 67
MIT 88, 90
Microsoft 40, 44, 66
Minsky, Marvin 88
Moravec, Hans 88, 89, 90, 91, 92, 94, 95
Morin, Edgard 92, 98, 103, 104
motivasyon 14
mübadele 27, 28, 29, 42
mülk 17, 37, 41, 59
müşteri 13, 22

N
nano-robot 94
nano-teknoloji/ler 93, 94
NASA 89, 92
Nasdaq 40
Negri, Antonio 4, 53, 60
neoliberal 22
nesne 59, 78
Neumann, John von 92
Nike 37, 38, 44
nöron 94

O-Ö
ödeme gücü 22, 39, 42
özel mülkiyet 34, 52, 67
özne 14, 16, 18, 49, 91
öznel 14
özneleştirme 16
öznellik 35, 48, 99

P
Packard, Vance 96
para 35, 40, 41, 53, 62, 72
patent 43

Paulré, Bernard 53
pazar 41, 44, 48, 73
pazarlama 37, 38, 44, 45, 46, 48
Pentagon 88
performans 61, 97
personel 23
post-endüstriyel 65, 66
post-Fordist 15
postmodern 11, 93
profesyonel 13, 20, 31, 66, 81
profesyonelleşme 31
proletarya 65, 66
proleter 17, 66, 70

R
RAND Corporation 88
rayiç 40
reel ekonomi 39
Reich, Robert 64, 103
Reinhenbach, Bruce 87, 97
reklam 37, 44, 45, 46, 48, 50, 51
resesyon 42
Rifkin, Jeremy 36, 37, 38, 42, 44, 50, 64, 65
Robin, Jacques 82, 101, 104
robot 89, 92, 94, 95, 99
Roustang, Guy 62
ruh 87, 89, 105
Rullani, Enzo 34, 35, 43, 53

S-Ş
salt kapitalizm 35, 36
satın alma gücü 29, 39
Scheler, Max 53
Sen, Amartya 4, 62
sendika 20
sendikalaştırmak 20
serbest erişim 17
serbest yazılım 17, 19, 64, 67, 68, 69
Sérieyx, Hervé 60, 61, 62, 64
sermaye 11, 12, 13, 16, 19, 21, 22, 29, 30, 32, 33, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 46, 49, 51, 52, 54, 59, 60, 61, 63, 64, 65, 72, 81, 86, 97
servet 52, 53, 54, 55, 59, 60, 62, 63, 68, 71, 72, 73, 80
Sinsheimer, Robert 87
Sloterdijk, Peter 98, 103, 104, 105
Smith, Adam 11
sözleşme 18
Sztulwark, Diego 69, 81

T
Tarde, Gabriel 53, 54
taşeron 37
tekel 36, 41, 43, 44, 45
tekelleştirilme 43
tekelleştirme 43
tekno-bilim 97, 103
tekno-seçkinler 95, 103
temettü 39
Thompson, W. 32
ticaret 21
ticari değer 62
tin 83, 88, 89, 98, 104, 105
totalitarizm 50
totaliter 48, 50
Turing, Alan 83, 87
Turkle, Sherry 89
tüketici 46, 47, 48
tüketim 36, 41, 42, 47, 49, 54
tüketim parası 42

U-Ü
ücret 39, 41
ücretlendirme 23
ücretli 22, 31, 33, 36, 39, 42, 71
ücretlilik 18, 19, 20, 22, 71, 110
üretici güç 12, 27, 33, 35, 54, 59
üretim 11, 12, 14, 15, 17, 23, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 39, 47, 52, 53, 54, 55, 59, 61, 63, 64, 67, 68
üretim aracı/lar 17, 33, 34, 52, 54, 55, 59, 64, 67

V
Veltz, Pierre 14
verimlilik 28, 61
Viveret, Patrick 62, 64

W
Wall Street 41, 65
Warwick, Kevin 94

Y
yapay yaşam 86, 87, 92, 94, 97
yapay zekâ 82, 83, 86, 87, 91, 92, 96, 97, 98
yaşama dair bilinenler 79, 80
yaşam geliri 22, 23, 24, 73
yatırım 20, 39, 40, 43, 65
yatırım fonu 40
yazılım 17, 19, 35, 40, 64, 67, 68, 69, 73, 90
yeniden-şekillendirme 102
yeni-proletarya 66
yeni sabit sermaye 32

Z
zanaatkâr 33, 64

Maddesiz iktisat çağının ana çatışma hedefi, "insanın bütün güçlerinin, önceden saptanmış hiçbir ölçü dikkate alınmadan, mevcut hallerıyle gelişimi"dir Bilgiye, kültüre evrensel ve sınırsız erişim hakkıdır. Sermayenin bilgiyi ve kültürü onlara sahip çıkıp araçsallaştırmasına izin vermemektir.

Hayata hüzünlü olduğu kadar anlamlı bir veda busesi kondurarak 2007 yılında aramızdan ayrılan Andre Gorz, 20. yüzyılın düşünce tarihinde önemli bir yere sahip, birçok eseri Türkçe'ye kazandırılmış ve dünya meseleleri üzerine hemen her tartışmada referans alınan düşünürlerden biridir. Gorz neredeyse bütün eserlerinde kapitalizmin geçirdiği evrimi titizlikle analiz etmiş, onun insanlık dışı doğasını sergilemek ve çelişkilerini, çatlaklarını göstermek suretiyle 21. yüzyıla ışık tutmaya çalışmıştır.

Sermayenin önemli oranda maddilikten çıkarak sanal âlemin içinde dönüşüyor ve dolaşıyor olduğu gerçeğinden hareketle, sermayeyi ve bilimi yeniden ele alan Gorz, ele avuca sığmaz güçleriyle paranın nasıl yeni biçimlerde her yere yayıldığını, yeni ittifaklara girdiğini, insanı nasıl kendi süreçlerine esir kıldığını irdeliyor *Maddesiz*'de.

Her ne kadar karanlık bir tablo gibi görünse de, Gorz'un asıl farkı da bu noktada ortaya çıkıyor ve değerli düşünür, büyük bir başarıyla bu "umutsuz" sürecin çatlaklarında insanın yeniden kendini özneleştirme ve hayatına sahip çıkma imkânlarını gösteriyor bize. Sermayenin bilimden bağımsızlaşması mümkün olamasa da, bilimin kapitalizmden özgürleşme perspektifi olduğunu ve bunun da önümüze yeni bir mücadele alanı olarak açıldığını anlatıyor.

Son Mektup insan Andre Gorz'un dünyaya gönülgözünden son bir bakışıysa, *Maddesiz* de dünyaya dair son bir umut mesajıdır.